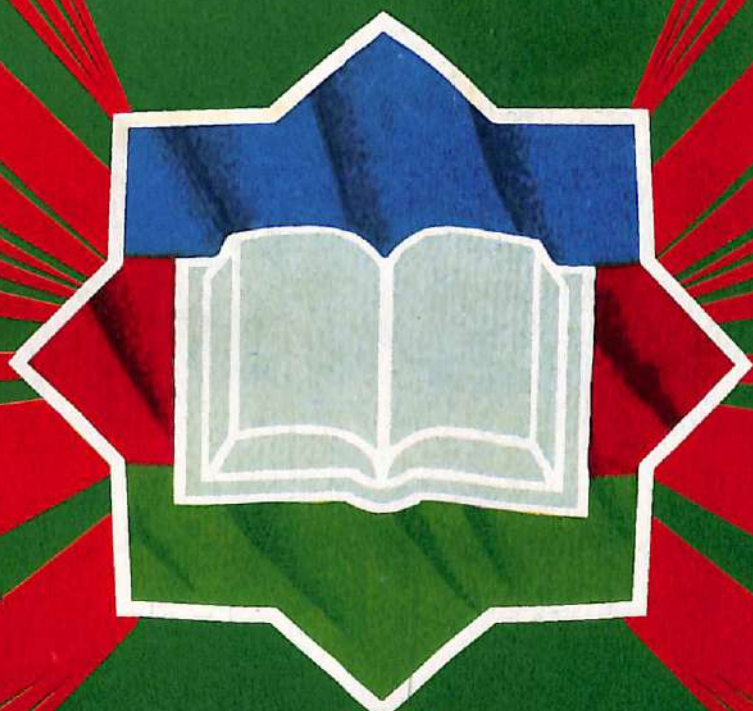
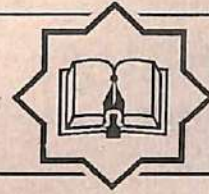

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№2
2004

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ
ELMİ - METODİK JURNAL

Təsisçi: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

№ 2 (200) aprel-iyun 2004-cü il. 1954-cü ildən çıxır

ƏZİZ OXUCULAR!

İldə 4 dəfə çıxan "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalı hər zaman Sizin həmsöhbətiniz ola bilər.

Jurnala 2004-cü ilin 2 -ci yarısı üçün abunə yazılışı davam edir.

Yarımillik abunə qiyməti 10 000 (on min) manatdır.

İndeksimiz dəyişməyib: 1012

Jurnalımıza aşağıdakı mətbuat yayımı şirkətləri vasitəsilə abunə yazıla bilərsiniz:

Azərmətbuatyayımı İB - 40-1035

Qasid - 93-16-43

Səma - 99-22-97

Səda - 94-43-11

Qaya - 90-67-37

Xpress-Elita - 61-14-37

Bu işdə redaksiyamızın əməkdaşları da Sizə yardımçı ola bilərlər. Əlaqə telefonlarımız: 98-55-33; 93-06-09

Abunə yazılmağı unutmayın

M.İ. Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

Rəsmi söbə

Qalibləri təbrik edirik3

**Təhsil islahatı həyata keçirilir:
metodika və iş təcrübəsi**

E.Maqsudov - Orfoqrafik vərdişlərin möhkəmləndirilməsində poetik-praktik çalışmalardan istifadə5

A.Hacıyev - "Kitabi-Dədə Qorqud"un tədrisi ilə bağlı bəzi qeydlər8

S.Qocayev - Təlim prosesinin təşkilində ekran vasitələrinin rolu15

A.Əmirli, V.Qurbanov - Ədəbi tələffüz sisteminə dair18

K.Quliyeva - Ədəbi əsərlərin tədrisində şagirdlərin müstəqil işi20

O.Piriyeva - Məktəb və pedaqoji terminologiya məsələləri24

R.Vəliyev - Etimoloji təhlil fənlərarası əlaqədə vasitə kimi28

R.Nəcəfova - Şagirdlərdə müstəqil təhlil bacarığının formalaşdırılması31

S.Hacıyeva - Qrup-məşğələ üsulundan necə istifadə edirəm35

H.Rzayev - Təlim rüş dilində olan siniflərdə Azərbaycan dilini müasir təlim metodları ilə öyrəmək40

G.Əzizova - Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin rolu43

Bizim müsahibə

V.Alkəramov -Məsul və şərəfli vəzifələr45

Nəzəri qeydlər

N.Ağayeva - Xaqaninin əsərlərinin öyrənilməsində və yayılmasında mədrəsələrin rolu50

Yeni dərsliklər: rəylər, mülahizələr

B.Aslanov - Dərslik barədə bir neçə söz55

S.Əliyeva - Pilot məktəblərinin ədəbiyyat dərslikləri57

İş yoldaşlarımız

Ə.Quliyev - Təhsilə həsr olunmuş ömür58

Bir yazının əks-sədası

S.Həsənova - Dilimizi - şərəf və sərəvətimizi qoruyaq60

Ü.Muradova - İndi XIX əsr deyil...62

Sizin arzunuzla

Ç.Əliyeva - İfadə mətnləri64

QALIBLƏRİ TƏBRİK EDİRİK

Fənn olimpiadalarının respublika turu başa çatmışdır. Yüzlərlə şagirdin iştirak etdiyi bu bilik yarışında neçə-neçə istedadlı məktəbli qalib gələrək, mükafata layiq 1-4-cü yerləri tutmuşdur.

Olimpiadada Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə qələbə qazananlar da az deyildir. Onları təbrik edir, yeni-yeni təhsil uğurları arzulayırıq.

I YER

1. Quliyeva Jalə Muxtar qızı - S.Bəhlulzadə adına xarici dillər təmayüllü qimnazianın XI sinif şagirdi.

2. Rəsulova Zəminə İsa qızı - Şahbuz rayonu, Kükü kənd orta məktəbinin XI sinif şagirdi.

3. Məmmədova Şəfəq Nadir qızı - Kürdəmir rayonu, Xınıslı kənd əsas məktəbinin IX sinif şagirdi.

4. Hüseynova Aygün Nəsimi qızı - Zərdab şəhər 1 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi.

5. Məmmədov Hikmət Nazim oğlu - Lənkəran ÖTL-nin X sinif şagirdi.

6. Abdullayeva Nisə Ramiz qızı - Kürdəmir şəhər 1 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi.

7. İbrahimov Emin Əli oğlu - Tovuz şəhər N.Tusi adına orta məktəbin XI sinif şagirdi.

8. Əliyeva Şəlalə Əlisahib qızı - Ucar rayonu, Qazyan kənd 1 nömrəli orta məktəbinin XI sinif şagirdi.

III YER

1. Cəfərov Toğrul Səfa oğlu - S.C.Pişəvəri adına humanitar fənlər gimnaziyasının IX sinif şagirdi.

2. Əhmədov Kamal Mayıs oğlu - Binəqədi rayonu, Beynəlxalq ümumtəhsil orta məktəbin X sinif şagirdi.

3. Həsənzadə Aynur Ələsgər qızı - Gəncə şəhəri, 2 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

4. Novruzova Aysel Nizami qızı - Binəqədi rayonu, 3 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

II YER

1. Ahəngari Nərmin Ənvər qızı - Mingəçevir şəhəri, 15 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi.

2. Quliyev Toğrul Nadir oğlu - Naxçıvan şəhəri, Türk liseyinin X sinif şagirdi.

3. Hacıyeva Yetər Sabir qızı - Ağstafa şəhər 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi.

4. Mahmudova Cəmalə Elman qızı - Ucar rayonu, Əlikənd kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi.

5. Abbaszadə Rəmzi Nadir oğlu - Şahbuz qəsəbə 2 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi.

6. Abbasov İlkin Şakir oğlu - Lənkəran ÖTL-nin IX sinif şagirdi.

7. Aslanlı Aslan Firdovsi oğlu - Şəmkir rayonu, Dəllər qəsəbə orta məktəbinin IX sinif şagirdi.

8. Balayeva Dunay Tapdıq qızı - Salyan rayonu, Yenikənd kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi.

9. Qurbanov Vüsal Məhəmməd oğlu - Quba ÖTL-nin X sinif şagirdi.

10. Məmmədova Vüsalə Kamil qızı - Xocalı rayonu, 1 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

IV YER

1. Ədilova Aygün Tofiq qızı - Mingəçevir şəhəri, texniki-humanitar liseyin IX sinif şagirdi.

2. Bayramov Babək Mehralı oğlu - Gəncə Azərbaycan Türk Özəl Liseyinin X sinif şagirdi.

3. Kamalova Sevinc Biyaz qızı - Xətai rayonu, 59 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi.

4. Dadaşova Minaxanım Nürəddin qızı - Xətai rayonu, 56 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi.

5. Əliyev Ramin Şamil oğlu - Bakı Özəl Türk Liseyi Əli Bayramlı filialının X sinif şagirdi.

6. Məmmədov Rəşid Gündüz oğlu - Bakı Özəl Türk Liseyinin X sinif şagirdi.

7. Həmzəyev Fuad Qərib oğlu - Sumqayıt Özəl Türk Liseyinin XI sinif şagirdi.

8. Hüseyinzadə Vüqar Aydın oğlu - Bakı Özəl Türk Liseyi Əli Bayramlı filialının XI sinif şagirdi.

9. Nağıyev Ayaz Vaqif oğlu - Bakı Özəl Türk Liseyinin XI sinif şagirdi.

10. Əliyev Orxan Asif oğlu - Bakı Özəl Türk Liseyinin XI sinif şagirdi.

11. Əfəndiyeva Xəyalə Zərrab qızı - Naxçıvan şəhər 12 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

12. İmanova Ülkər Vidadi qızı - Zərdab şəhər 1 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi.

13. Qasımova Səma Rza qızı - Cəbrayıl rayonu, 12 nömrəli orta məktəbin IX sinif şagirdi.

14. Qənbərova Afaq Əkbər qızı - Saatlı rayonu, Əhmədbəyli kənd orta məktəbinin IX sinif şagirdi.

15. Hüseynova Xatirə Fikrət qızı - Zaqatala rayonu, Avropa dilləri təmayüllü gimnaziyanın IX sinif şagirdi.

16. Həbibova Aliyə Əyyub qızı - Qax rayonu, Qaxbaş kənd 2 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi.

17. Mustafayeva Aynur Musa qızı - Qazax şəhər əsas məktəbinin IX sinif şagirdi.

18. Vəliyeva Günel. Möhübbət qızı - Saatlı şəhər S.Vurğun adına 1 nömrəli orta məktəbin X sinif şagirdi.

19. Atakişiyev Məhəmməd Fərhad oğlu - Balakən rayonu, texniki və humanitar təmayüllü liseyin X sinif şagirdi.

20. İsgəndərova Könül Mustafa qızı - Zərdab rayonu, Əlibəyli kənd orta məktəbinin X sinif şagirdi.

21. Əfəndiyev Vüsal Vaqif oğlu - Ağsu şəhər 3 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

22. Balakişiyev Bünyad Salman oğlu - Xanlar rayonu, Balçılı kənd 2 nömrəli orta məktəbin XI sinif şagirdi.

23. Eminova Aysel Qurban qızı - Neftçala rayonu, Qırmızıkənd kənd orta məktəbinin IX sinif şagirdi.

TƏHSİL İSLAHATI HƏYATA KEÇİRİLİR:

METODİKA VƏ İŞ TƏCRÜBƏSİ

ORFOQRAFİK VƏRDIŞLƏRİN MÖHKƏMLƏNDİRİLMƏSİNDƏ POETİK-PRAKTİK ÇALIŞMA- LARDAN İSTİFADƏ

Elbəyi MAQSUDOV,
Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti

Azərbaycan dili təkcə respublikamızda yaşayan vətəndaşlar üçün deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrində məskunlaşan həmvətənlərimiz üçün də doğmadır, müqəddəsdır. Bu dilin qorunması, hərtərəfli öyrənilməsi, öyrədilməsi və tərəqqisi üçün görəcəyimiz işlər olduqca çoxdur. Ona görə də dilçilik sahəsində yaradılmış nəzəri və metodik ədəbiyyatla, qazanılmış elmi nailiyyətlərlə kifayətlənmək yox, onları gənc nəsələ öyrətmək, dilimizin əbədiliyini təmin etmək, şagirdləri yeni-yeni axtarıqlara sövq etmək naminə hələ çox işlər görməliyik.

Görəcəyimiz işlərdən biri də dilimizin yazı qaydalarının sabitliyini təmin etmək, onun gərəkliliyini gənc nəsələ dərk etdirmək, yeri gəldikcə nəzəri bilikləri praktik vərdişlərə çevirməkdir. Heç də gizli deyil ki, 15-20 il bundan əvvəlki şagird və tələbələrin yazı savadı indikilərdən olduqca yüksəkdedi. Bunun əsas səbəblərindən birincisi orta ümumtəhsil məktəblərində və qəbul imtahanlarında inşa yazılara böyük əhəmiyyət verilməsi idi. Öyrəncilər məcbur olurdular ki, dilimizin orfoqrafik qaydalarını mükəmməl öyrənsin, özlərində səliqəli və savadlı

yazı vərdişləri formalaşdırsınlar. Çünki bir çox maneələri dəf etmək üçün gözəl və savadlı yazı başlıca göstəricilərdən sayılırdı.

Test imtahanlarının şifahi aparılması orta ümumtəhsil məktəblərində yazı işinin formalaşması və inkişafına xeyli dərəcədə mənfi təsir göstərir. Halbuki bütün elmi biliklər, nəzəri məlumatlar yalnız şifahi və yazılı nitqin süzgəcindən keçməklə isbatlana bilər. Elm nə qədər sürətlə inkişaf etsə də, biz öz milli dəyərlərimizə söykənmədən, qazanılmış nailiyyətlərə istinad etmədən gələcəyə gedə bilmərik. Yazı, yazı mədəniyyəti uzun bir inkişaf yolu keçərək kompüter əsrinə gəlib çıxsada, o, həmişə bəşəriyyətin əsas ünsiyyət vasitəsi olub, insanların dəyər və keyfiyyətinin əsas göstəricilərindən biri sayılmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələri ilə yazılı ünsiyyətdə ola bildiyimiz kompüter əsrində savadlı yazıya, gözəl tərcüməyə daha çox ehtiyac vardır. Demək, bütün dövrlərdə olduğu kimi, bu gün də hər bir kəsin ziyahılığının, kamilliyinin, öz dilinə sevgisinin əsas göstəricilərindən biri də savadlı yazı mədəniyyətinə nə dərəcədə yiyələnmişidir. Ona görə də ana dili təlimi zamanı şagirdlərdə yüksək yazı mədəniyyəti vərdişləri aşıla-

maq üçün müntəzəm olaraq orfoqrafiya qaydalarının möhkəmləndirilməsi qayğısına qalmaq lazımdır. Bu məqsədlə ana dili dərslərində poetik-praktik çalışmalardan istifadə edilməsi olduqca maraqlı, yaddaqalan və əhəmiyyətli vasitələrdəndir. Məsələn, mürəkkəb sözlərin orfoqrafiyasında çətinlik törədən bir məqamın aradan qaldırılması üçün şagirdlərə belə bir çalışma nümunəsi verirəm.

"Sözbir", "əlbir", "dilbir", "canbir"
Sözlərinə diqqət yetir.
Onlar niyə ayrı deyil,
Bir yazılır, bir deyilir?
Öz ağılna güvənərək,
Bir məntiqə söykənərək
Bu sözlərlə bağlı olan
Elmi fikir söylə görək.

Şagirdlər poetik formada olan bu tapşırığı oxuyur və düşünürlər. Birinci misradakı sözlərin nə üçün bitişik yazıldığını, onların hansı nitq hissəsindən əmələ gəldiyini, vurğunun yerini müəyyənləşdirməyi müəyyən elmi mühakimələr yürütməklə söyləməyə çalışırlar. Nəticə olaraq qeyd edilir ki, sadə isimlərlə (söz, əl, dil, can) "bir" miqdar sayından əmələ gələn sözlər bitişik yazılır. İsim və say birləşməsindən əmələ gələn bu zərflərdə vurğu ikinci heca üzərinə düşür və s.

Orfoqrafik səhvlər sırasına aid edilən sətirdən sətirə keçirmə halları da yazıda müəyyən çətinliklər törədir. Bu çətinliklərin başlıca məqamlarından biri də sözlərin hecalarla deyil, mənalı hissələrinə görə sətirdən sətirə keçirilməsidir. Göstərilən çətinliyi aradan qaldırmaq məqsədilə belə bir poetik-praktik çalışma ilə şagirdlər düşündürülür:

"Günorta", "yarımada",
"Dilucu" və "gilavar"
Sözləri gəlsə sonda,
Məni fikir, dərd alar.
Söylə görək onları
Sətirdən sətirə düzgün
Necə keçirmək olar?

Şagirdlər günorta, yarımada, dil-

ucu və gilavar sözlərini iki variantda sətirdən sətirə keçirməyin mümkün olduğunu söyləyirlər. Onların bir hissəsi "gün-or-ta", "ya-rım-a-da", "dil-u-cu", "gi-la-var" variantının, digərləri isə "gün-nor-ta", "ya-rı-ma-da", "di-lu-cu", "gilavar" variantının hecalara düzgün ayrıldığını söyləyirlər. Müəllim birinci variantın tərəfdarı olan şagirdlərin düzgün söylədiklərini qeyd edir. Onlara bildirir ki, bu cür sözlər (birinci tərəfi samitlə qurtaran, ikinci tərəfi saitlə başlayan mürəkkəb sözlər) sətirdən sətirə mənalı hissələrinə görə keçirilməlidir.

Orfoqrafiyasında çətinlik hiss olunan məqamlardan biri də **cəbr, səbr, sədr** tipli birhecalı sözlərlə bağlıdır. Onların **sətir, ömür, ətir** kimi sözlərin yazılışına uyğun olaraq ikihecalı yazılmasına şagird dəftərlərində tez-tez rast gəlirik. Bu çətinliyi aradan qaldırmaq üçün şagirdlərə aşağıdakı poetik-praktik çalışmanı söyləyirəm:

**Qədir, sədir, ömür, sətir,
Zəhin, zülüm, şəkil, ətir**
Sözlərində səhv yazılış
Varsa əgər, dilə gətir.

İlk dinləmədən sonra uşaqlar burada heç bir səhv olmadığını deyirlər. Lakin sözlər lövhədə yazıldıqdan sonra məlum olur ki, **sədr, zülm** sözlərinin yazılış səhvidir. Belə sözlərin orfoqrafiyasını şagird yaddaşında möhkəmləndirmək üçün müxtəlif çalışma nümunələrindən istifadə etmək lazımdır. Şagirdlərə orfoqrafiya lüğətlərindən bu tipli sözləri seçib ayrı-ayrı sütunlarda yazmağı, onları müxtəlif cümlələrdə işlətməyi, düzgün tələffüz variantlarını qarşısında göstərməyi, sait səslərlə başlayan şəkilçilər artırmaqla axırıncı saitin düşüb-düşmədiyini müəyyənləşdirməyi və s. tapşırmaq olar.

Şagirdlərdə orfoqrafik vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün orfoepik qaydaların öyrədilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Heç də sirt deyil ki, şagirdlər bəzən orfoqrafik normaları orfoepiyaya

gətirir, orfoepik normalardan isə yazı prosesində istifadə edirlər. Məhz ona görə də orfoqrafiya və orfoepiya qaydalarının qarşılıqlı, əlaqəli öyrədilməsi dil dərslərinin başlıca tələblərindən olmalıdır. Ana dili dərslərində nitqin şifahi və yazılı formalarındakı bu incəliklər haqqında şagirdləri düşündürmək, onlarda məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək, tədqiqatçılığa həvəsləndirmək üçün belə poetik-praktik çalışmalardan istifadə də maraqlıdır.

"Şaftalının", "püstənin",
"Müşdəri", "xəsdədir".

Səhv yazılan kəlmələr
Altdadır, ya üstədir?

Buradakı əsas çətinlik nədədir? Şagirdlər **şaftalı, püstə** sözlərinin [şaf-dalı], [püstə] kimi tələffüz edirlər ki, bu da orfoepik baxımdan düzdür. "Müşdəri", "xəsdə" sözlərinin düzgün tələffüzü isə onların düzgün yazılışı kimi göstərilmişdir. Başqa cür desək, bəndin birinci misrasındakı **şaftalı, püstə** sözlərinin orfoqrafiyası verilmiş, ikinci misrada isə **müşdəri, xəsdə** sözlərinin orfoepiyası onların düzgün yazılışı kimi göstərilmişdir. Şagirdlərə bu tipli çalışmaların evdə yerinə yetirilməsini tapşırmaq istər-istəməz onları orfoqrafiya və orfoepiya lüğətləri ilə işləməyə də sövq edir.

Öyrəncilərdə məntiqi təfəkkürü inkişaf etdirmək, orfoqrafik vərdişləri formalaşdırmaq üçün tapmaca formasında çalışmalar çox faydalıdır.

Bir körpüdür iki baş,
Biri "daş"dır, biri "qaş"
Deyə bilərsən onlar
Necə birləşir, qardaş?

Şagirdlərin köməyi ilə müəyyənləşdirilir ki, burada bir körpü dedikdə mürəkkəb söz, iki baş ayrı-ayrı tərəflər; bir tərəfdə "daş", digər tərəfdə isə "qaş" sözü nəzərdə tutulur. Tapmaca-çalışmada isə bu sözlərin necə (bitişik, defislə, yoxsa ayrı) yazıldığı soruşulur. Uşaqlar müxtəlif variantlar söyləyir. Lakin müəllim cavabı düzgün müəy-

yənləşdirənlərin adlarını deyir, lüğətdə həmin sözü tapdırıb onun nə üçün defislə yazıldığını təsdiq edən orfoqrafik qaydanı xatırladır.

Orfoqrafik qaydaların möhkəmləndirilməsi və uzun müddət yadda qalmasını təmin etmək üçün poetik-praktik çalışmaların əhəmiyyəti əvəzsizdir. Bunu nəzərə alaraq, hazırladığım bir neçə çalışma nümunəsini tədrisdə, dillə bağlı tədbirlərdə, viktorinalarda istifadə etmək üçün həmkarlarıma çatdırmağı faydalı hesab edirəm.

1. "Gupladıqca gupbuldadı",
"Şapladıqca şapbildadı",
"Taptadıqca tapbildadı".
Savadsızlar düzümü deyir,
Bu sözlərdə yazılışca
Bircə səhv də tapılmadı,
Tapılmadı?

2. Söylə "ilə" qoşması
İnsan, həyat, ev, eşik,
Dovşan, ilan, it, pişik,
Yastıq, uşaq və beşik
Sözlərilə bitişik,
Yoxsa ayrı yazılır?

3. Şəkilçilər sözlər tək
Omonim ola bilir.
Kökə uyğun olaraq
Qalınlaşır, incəlir.
Gah iki cür görünür,
Gah dörd dona bürünür.
"İnqilabi", "tarixi"
Sözlərində axır -i
Necə cürə yozulur?
Bu ortaq şəkilçinin
Tərcümeyi-halında
Daha nələr yazılır?

4. Sonu qoşa samitli
Təkhecalı sözlərdən
Çox vaxt kənar qaçıram
Harda necə yazılır
Bu sirdən baş açıram.
Bilirəm ki, hər yerdə
Zənn, xətt, fənn, həkk yazılır.
Söylə, bəs küll, hiss sözündə
Qoşa samitlər nə vaxt
Gah cüt, gah tək yazılır?
Bələdsənsə bu dilə
Buyur, onda şərh elə!

"KİTABİ-DƏDƏ QORQUD"UN TƏDRİSİ İLƏ BAĞLI BƏZİ QEYDLƏR

Asif HACIYEV,
pedaqoji elmlər namizədi

"Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illiyi ilə əlaqədar keçirilən möhtəşəm yubiley tədbirləri bir daha sübut etdi ki, ulu əcdadlarımızın qəhrəmanlıq tarixini bədii sözün ecəzkar qüdrətilə əbədiləşdirən bu əvəzsiz sənət əsəri bütün nəsillər üçün örnək götürüləsi həyat, həmişəyaşar fikirlər mənbəyidir. Odur ki, torpaqlarımızın işğalçıların ayaqları altında inlədiyi hazırkı mərhələdə yetişməkdə olan gəncliyin milli-mənəvi dəyərlərə uyğun tərbiyə olunmasında böyük rol oynayan bu abidənin ümumtəhsil məktəblərində tədrisi diqqət mərkəzindədir.

Metodik ədəbiyyatın və məktəb təcrübəsinin təhlili göstərir ki, abidənin tədrisi vəziyyəti arzuolunan səviyyədə deyil. Doğrudur, "Kitabi" təşkil edən ayrı-ayrı boyaların məzmunu işləmələr şəklində müxtəlif siniflərdə şagirdlərə çatdırılır, IX sinifdə isə şifahi xalq ədəbiyyatımızın monumental bir əsəri kimi formalaşma, yazıya alınma, üzə çıxarılma və tədqiqata cəlb olunma məsələləri ilə yanaşı, "Qazan xanın evinin yağmalanması boyu" nümunəsində məzmun, ideya və bədii sənətkarlıq

xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən ayrıca bir mövzu kimi tədris olunur. Lakin eposun tədrisi keyfiyyət baxımından təkmilləşdirilməyə möhtacdır. Bu, ilk növbədə abidənin mətni üzərində iş prosesinə aiddir.

Məlumdur ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" müqəddimə və 12 boydan ibarətdir. Ulu Qorqudun şəxsiyyəti ilə bağlı qısa məlumatı və ona məxsus deyimləri əks etdirən "Müqəddimə" ilə tanış olmadan abidənin milli təfəkkürümüzün formalaşmasındakı tarixi qaynaq rolunu şagirdlərə yetərinə aşılmaq çətindir. Oğuz elinin bilicisi Dədə Qorqudun müdriклиyi, böyükliyi bu kəlamalarda daha parlaq duyulur:

*Allah-allah deməyincə işlər olmaz,
Qadir tanrı verməyincə ər baymaz.
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza
gəlməz.*

*Əcəl vədə irməyincə kimsə ölməz.
Ölən adam dirilməz, çıxan can geri
gəlməz.*

*Ulaşın sular daşsa, dəniz dolmaz
Təkəbbürlük eyləyəni Tanrı sevməz.
Könlün yuca tutan ərdə dövlət
olmaz.*

*Yad oğulu saqlamaqla oğul olmaz,
böyüyəndə salu gedər, gördüm
diməz.*

Bu deyimlərin siqləti, kəsb etdiyi mənə Qorqud düşüncəsinin ruhumuza, mənəvi dünyamıza nə qədər dərinlən işlədiyini bir daha üzə çıxardır. Əfsuslar olsun ki, şagirdlərimiz uzun illər bu hikmət mənbəyindən dərs prosesində məhrum edilmiş dərslərdən bir-iki nümunə oxumaqla kifayətlənməli olmuşlar. Qeyd edildiyi kimi, "Qazan xanın evinin yağmalanması boyu" məktəbdə ətraflı öyrədilir. Vaxtilə H.Araslı günümüz üçün də optimal görünən yol tutmuş, boyun əsl mətni ilə yanaşı, müasirləşdirilmiş variantını da verməklə abidənin milli koloritini, tarixi dil və özünəməxsus bədii xüsusiyyətlərini şagirdlərə çatdırmağa çalışmışdır. İllər boyu təcrübədə özünü doğrultmuş bu üsuldan indi imtina etmək deyil, onu qorqudşünaslığın qazandığı nailiyyətlər əsasında təkmilləşdirmək, zənginləşdirmək lazımdır. Müasirləşdirilmiş mətn nə qədər effektiv görünsə də, bəzən əsl mahiyyəti tam ifadə etmir Əsas mətnlə tanışlıq çox zaman şagirdləri müstəqilliyə, axtarıcılığa sövq edir. Bu iki variantın müqayisə edilməsi dilimizin keçdiyi inkişaf yolu, leksik-semantik layı və qrammatik quruluşunda baş verən dəyişikliklər haqqında şagirdlərin Azərbaycan dili dərslərində əldə etdikləri biliklərin dərinləşməsinə praktik zəmin yaradır, müəllimlərin axtarıcılıq tələb edən düşündürücü təlim metodlarından istifadə potensialını genişləndirir.

Etiraf edilməlidir ki, dərslərdə yalnız müasirləşdirilmiş mətnin verilməsi boydakı bəzi hadisələrin, onun baş qəhrəmanlarının xarakterik cizgilərinin təhrif olunmuş şə-

kildə şagirdlərə çatdırılmasına şərait yaradır. Bu, ilk növbədə, çevirmənin bəzən reallığı əks etdirməməsi faktoru ilə bağlıdır. Bu qədim abidənin həm elmi, həm də kütləvi şəkildə yayımlanmasında akademik H.Araslının xidmətləri ölçüyəgəlməzdir. Bununla belə, onun oxunuş və yozum variantları bəzi məqamlarda qorqudşünaslığın müasir inkişaf səviyyəsi baxımından nöqsanlıdır və göstərilən iradlar da buradan irəli gəlir. Məsələn, əsl mətnə oxuyuruq:

"Məgər, xanım ol gecə Qalın Oğuzun dövləti, Bayındır xanın güyəgisi, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğılı vəqə gördü. Sərmərdi uru durdu, aydır: "Bilirmisin, qarındaşım Qaragünə, düşümdə nə göründü? Qara qayğulu vəqə gördüm, yumruğumda tapınan şahin bənim quşumu alur gördüm, gögdən ildırım ağ - ban evim üzərinə saqır gördüm, düm qara pusarıq ordumun üzərində təkülür gördüm, quduz qurtlar evimi dələr gördüm, qara dəvə ənsəmdən qarvar gördüm, qarğu kibi qara saçım uzanır gördüm, uzanıban gözümü örtər gördüm, biləgindən on barmağımı qanda gördüm. Necə kim bu düşi gördüm, şundan bəri ağlım ussum dəre bilmən. Xanım qaradaş, mənim bu düşümi yorgil manna!" - dedi. Qaragünə aydır: "Qara bulut dedigin sənəin dövlətidir. Qar ilə yağmur dedigin ləşkərindir. Saç qayğudur. Qan qaradır. Qalanların yora bilmən, Allah yorsun" - dedi". (KDQE, səh. 47)

Bu mətn parçası çevirmədə belə verilmişdir: "O gecə Qalın Oğuzun dövləti, Bayındır xanın kürəkəni, Ulaş oğlu Salur Qazan qara-

qura yuxu gördü. Diksindi, yuxudan ayıldı.

Dedi:

-Bilirsənmi, qardaşım Qaragünə, yuxumda nə gördüm? Qaraqara yuxu gördüm. Gördüm ki, Sar quşu caynağında şahinimi aparır. Göydən ildirir axıb evimin üstünə şığıyır. Qapqara covğun yurdumun üstünə tökülür. Quduz qurtlar (dərsləkdə səhvən "evlər" getmişdir -A.Hacıyev) evimi deşir. Qara dəvə alınıdır dəlir. Qara saçım qarğı kimi uzanır. Gördüm ki, on barmağım biləyimdən qandadır. Elə ki, bu yuxunu gördüm, o zamandan bəri ağılımı, huşumu bir yerə yığa bilmirəm. XANIM qardaş! Mənim bu yuxumu yoz.

Qaragünə dedi:

- Qara bulud sənəin dövlətidir. Qar ilə yağış ləşkəridir. Saç qayğıdır. Qan qaradır. Qalanımı yoza bilmirəm, allah yozsun". ("Ədəbiyyat müntəxəbatı", (bundan sonra "ƏM"), 9-cu sinif üçün, Bakı, 2002, səh. 39).

Sadə müqayisədə müasir dilimizdə də işlək, anlaşılıq olan "ənsə" sözünün "alın", "dələr" sözünün "deşər" kimi verilməsi etiraz doğurur. Həmin parça F.Zeynalov - S.Əlizadə nəşrində aşağıdakı kimi çevrilmişdir: "Sən demə, xanım, o gecə Qalın Oğuzun dayağı, Bayındır xanın kürəkəni, Ulaş oğlu Salur Qazan yuxuda qarma-qarışıq əhvalat gördü, hövlnək ayağa durdu. Dedi: "Qardaşım Qaragünə, bilirsənmi yuxumda nə gördündü? Qaraqayğılı əhvalatlar gördüm. Gördüm ki, yumruğumda bir şahin çırpımb quşumu əlimdən alır. Hündür evimin üzərinə göydən ildirir çaxdı-

ğımı gördüm. Quduz qurdların evimi dəldiyini gördüm. Qara dəvənin ənsəmdən qapdığını gördüm. Gördüm ki, qara saçım qarğı kimi uzanır, uzandıqca gözümü örtür. Əllərimdə on barmağımı qan içində gördüm. Bu yuxunu görəndən bəri ağılımı-huşumu yığa bilmirəm. Xan qardaşım, mənim bu yuxumu yoz mənimçin!"

Qaragünə dedi: "Qara bulud dediyin sənəin taleyindir. Qan ilə yağmur dediyin sənəin qoşunundur. Saç qayğıdır, dərdi-sərdir. Qan-qanqaralıqdır. Qalanımı yoza bilmirəm, allah yozsun" (Kitabi-Dədə Qorqud, Bakı, Yazıçı, 1988, səh. 142).

Sözsüz, bu çevirmənin daha uğurlu alınması göz önündədir. Bununla belə, abidənin dilində işlənmiş "dövlət" sözünün hər iki variantda dəqiq çevrilmədiyi müşahidə olunur. Əgər H.Araslı həmin sözü hər iki məqamda "Qalın Oğuz dövləti", "Qara bulud dediyin sənəin dövlətidir" kimi müasir dilimizdə kəsb etdiyi mənada çevirmişdirsə, F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində birinci məqamda "dayaq", ikinci məqamda isə "tale" kimi müxtəlif mənalarda çevrilmişdir. Araşdırmalarsa göstərir ki, bu arxaik söz abidənin dilində yalnız bircə dəfə "var-dövlət" mənasında ("Toğluqlar, dövlətim saqar qoç, gəl keç!-dedi. KDQE, səh. 92), digər hallarda isə "düşüncə, ağıl" mənalarında işlənmişdir. Məsələn:

Könlün yuca tutan ərdə dövlət olmaz.

*Oğul atanın yetiridir, iki gözünün
birdir,*

*Dövlətli oğul qopsa, ocağının
kөzidir*

*Oğul daxi neyləsün baba ölüb mal
qalmasa.*

*Baba malından nə faidə, başda
dövlət olmasa!*
*Dövlətsiz sərrindən Allah saqlasın
xanım, sizi!*
*Ata adın yuridəndə dövlətli oğul
yeg (səh. 36)*
*Dövlətiniz payəndə olsun, xanım
hey! (səh. 37)*
Qutlu olsun dövlətiniz! (səh. 63)
*Qazan aydır: "Dəli ozan, dövlətin
dəpdü!" (səh. 63) və s.*

Gətirilən nümunələrdə ərəb mənşəli "dövlət" sözünün məhz "düşüncə" mənalarında işləndiyi şübhəsizdir. Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələsində bu arxaik mənasını itirən "dövlət" sözü abidənin dilinə həmin mənanı ifadə edən daha qədim türk mənşəli "sağinc" sözünü ("Sağlıq ilə sağincın, dövlətin haq artınsun"-səh. 45) əvəzləməsi yolu düşmüşdür. Qazan xanı xarakterizə etmək üçün işlənmiş "Qalın Oğuzun dövləti" ifadəsində də bu mənada əks olunmalıdır. Belə ki, yalnız tutduğu vəzifəyə görə deyil, həm də düşüncə tərzinə görə digər oğuz qəhrəmanlarından seçilən Qazan xan Qalın (qüdrətli) Oğuzun düşünən beyni kimi təqdim olunur. Növbəti cümlədə isə qardaşının yuxusunu yozan Qaragünə onun düşüncəsinin qarışıq olduğuna işarə olaraq "Qara bulud dediyin sənəin düşüncədir" fikrini söyləmək istəyir.

Gətirilən mətn parçasında "Yumruğumda talbınan şahin bənim quşumu alır gördüm" cümləsi üzərində də bir qədər ətraflı dayanaq. Boyların məzmunu göstərir ki, oğuz igidləri ov ovlamağı çox xoşlayırlar. Buna görə də alıcı quşları-şahinləri əhliləşdirərək qollarına geyindikləri xüsusi qol-

çaqlar üzərində saxlayırlar. İrəli-də görəcəyik ki, bu quşlar həm də onların hakimiyyətlərinin rəmzidir. Elə buna görə də Qazan xan yumruğunda çapalayan digər bir şahinin onun quşuna hücum etməsindən narahat olur. Bu narahatlığın əsası var. Çünki qolçağına qonduraraq saxladığı bu quş adı quş deyil, onun tayfasının tapındığı onqondur. Digər bir şahinin Qazanın quşuna hücum etməsi onun hakimiyyəti, eli, dövləti üzərinə çökən təhlükədən xəbər verir. Bu səbəbdən də gördüyü yuxudan təşvişə düşən Qazan ovunu yarımçıq qoyaraq yurdu üzərinə çaparaq qayıdır (Bu, yurdu dağılmış vətən oğulları üçün görk olası səhnədir. Buradan həm də qədim oğuzların yuxuya böyük önəm verdikləri, ona sidqi-ürəklə inandıqları üzə çıxır. Bu mənada uşaqlarımızı qədim inanclarla tanış etməyə dəyər).

H.Araslı çevirməsində "ordu" sözünün də mətn kontekstində ifadə etdiyi qədim mənada çalarında deyil, müasir mənaya uyğun verilməsi aydınlaşır. Bu, boyun sonluğunda Qazan xanın düşməne qalib gələrək yurduna-yuvasına dönməsi səhnəsində üzə çıxır. "Qazan bəy ordusunu, oğlunu, uşağını, xəzinəsini aldı, geri döndü" ("ƏM", səh. 47) Belə məlum olur ki, Qazan xanın ordusu da düşməne əsir düşmüşdür. Həqiqətdə isə "ordu" sözü daha arxaik mənada işlənərək, oğuzların çadırdan qurulmuş yurdlarını toplum şəklində ifadə edir. Boyun başlanğıc hissəsində bu arxaizmin göstərilən mənada işlənməsi əlavə şərh verilmədən də duyulur. "Yedi bin qaftanın ardı

yırtıxlu, yarımından qara saçlu, sası dinlü, din düşməni, alaca atlu, kafir bindi yığadı, dün bucuğında Qazan bəgin ordusuna gəldi (KDQE, səh. 46). Maraqlıdır ki, H.Araslı artıq bu məqamda "ordu" sözünü mətnin məzmunu ilə uzlaşan "ev" sözü ilə açıqlamışdır ("ƏM", səh. 37). Dil faktlarına belə sistemsiz yanaşma son nəticədə çevirmənin xeyli qüsuru olmasına şərait yaratmışdır.

Qeyri-dəqiq çevirmə bəzən həqiqətin tamam əksini ortaya qoyur. "Qazan xanın evinin yağmalanması boyu"nda igid, qorxmaz, mətanətli, əzmkar bir obraz kimi təsvir olunan Qaraca çobanın Qazan xana söylədiyi aşağıdakı parçada az qala uşaq qatili olması ilə fəxr edir:

Qonur atını ver mənə!

Altmış tutam toppuzunu ver mənə!

Apala qalxanı ver mənə!

Qara palıd qılıncını ver mənə!

Ağ tozlu bərk yayını ver mənə!

Düşməni mən hücum edim.

Yeni doğanlarını mən öldürüm

("ƏM", səh. 42-43)

Sonuncu misraya fikir verin. Demə, Qaraca çoban yenidən doğulan düşmən uşaqlarını da öldürməyə hazırdır. Şagirdlərimizin sevə-sevə igidliyini təqlid etdikləri, hünərindən bəhrələndikləri bir obraz üçün çox ağır və bağışlanılmaz xüsusiyyətdir. Bu çevirmədə ümumən xalqımız üçün mənfi imic qazanmırıqmı? Əslində basdıgını kəsməyən, günahsızları bağışlamağa həmişə hazır olan oğuz igidləri, o cümlədən Qaraca çobana bununla şər atırıq. Əsl nüsxədə "Yenidən (sağır nunla yazılır) toğanın mən öldürəyin"

(KDQE, səh. 49) kimi getmiş cümlənin bu variantda çevrilməsi tarixi dil faktlarına sərbəst münasibətdən irəli gəlir. "Yen" arxaik söz olub döyüş zamanı biləklərə bağlanan qolçaqları adlandırır, "toğan" isə "şahin" deməkdir. Qaraca çoban bu cümlə ilə uşaqları öldürməsindən deyil, düşmənin hakimiyyət simvolu olub qolçağına qondurduğu şahinini öldürməsindən söz açır. F.Zeynalov-S.Əlizadə nəşrində bu, beləcə də verilmişdir: "Gedim kafirin qolundakı şahinini öldürüm" (səh. 144). Göründüyü kimi, dərslərdəki mexaniki çevirmə variantını saxlamaq təkcə obrazın alçaldılmasına deyil, həm də vətən sevgisi ilə yoğrulmuş bu ölməz qəhrəmanlıq dastanının ziyanına işləyir.

Qaraca çobanın düşməni nifrətlə söylədiyi "Mərə, dini yoq, ağızsız kafir! Ussu yoq, dərnəksiz kafir!" (KDQE, səh. 51) misrasından ikincisinin "Ağlı yox, biliksiz kafir!" kimi çevrilməsi də ("ƏM", səh. 45) səhvdir. Boyun məzmunundan məlum olur ki, oğuzlar özləri müsəlman, düşmənləri isə ya büt-pərəst, ya da xaç-pərəstdir. Qaraca çoban bu deyimdə düşmənlərini dinsiz olmaqda qınayır. Dinsizlərin isə nə ağılı, nə toplantısı, nə də dini rəhbəri olar. Əgər "dərnək" arxaizmi "yığıncaq, toplantı, məclis" anlamlarında işlənmişsə, "us" sözü "ruhani ağa", "dini başçı" mənalarında açıqlanmalıdır. Doğrudur, "us" arxaizmi tarixən "ağıl" mənasını əks etdirmişdir, lakin bu cümlədə "is" arxaizminin fonetik variantı kimi getmişdir. Boyların birində Dədə Qorqud "vila-

yət issi" (KDQE, səh. 56) kimi, yəni "vilayətin ruhani ağası" kimi təqdim olunur. Qaraca çoban da dinsiz kafirə bu fikri aşılamaq istəmişdir.

Üzərində dayanmadığımız digər faktlar da göstərir ki, qorqudşünaslığın müasir durumundan yanaşdıqda H.Araslı çevirməsi xeyli nöqsanlıdır və dərs vəsaitinin növbəti nəşrlərində daha optimal variant seçilməlidir. Təbii ki, müasirləşdirmə prosesində yenə də nöqsanlar ortaya çıxa bilər. Deməli, əsl mətnin verilməsi ən düzgün seçimdir və bu üsul yenidən bərpa edilməlidir.

Təhlil göstərir ki, abidənin dilində işlənmiş bəzi ifadələrin şagirdlərə mənimsədilməsində əlavə şərhələrə geniş ehtiyac duyulur. Tarixi gerçəkliyi əks etdirən belə ifadələri müəllim və şagirdlərimizə çatdırmaq olduqca faydalıdır. Yekunda açıqlanması maraqlı doğuran bir ifadəni - "tulu quşun yavrusu" deyimini şərh etmək istərdik.

"Kitab"da "Ulaş oğlu", "bezo miskin umudu", "Amit soyunun aslanı", "Qaracığın qaplanı", "qonur atın iyəsi", "Xan Urusun ağası", "Bayındır xanın göyüsi", "qalın oğuzun dövləti", "Türküstanın dirəgi", "qalmış yigit arxası" kimi bədii təyidlərlə təqdim edilən Qazana aid ifadələrdən biri də belə getmişdir. Əsərin baş qəhrəmanı Qazan xanın soykökünü, əsil-nəcabətini, yerini, yurdunu, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyini xarakterizə edən həmin ifadələr içərisində bu birləşmənin mifiki görüşlərə bağlandığı duyulmaqdadır. Görünür, elə buna görə də "tulu quş" adının açımı ilə əlaqədar qəti fikrə gəlinməmişdir.

"Tulu" adını "tülü" şəklində oxuyan M.Ergin onu "yırtıcı bir quşa" verilən "atmaca" kimi şərh etməklə kifayətlənmişdir. Sözü oxunuşunda M.Ergin variantına üstünlük verən S.Əlizadə seçimini "Azərbaycan dilində "tülək" (ahı quşun adı tülək tərən) ilə səsləşdiyi üçün inandırıcı görünür" deməklə əsaslandırmağa çalışmışdır (səh. 231). "Tülək" sifətinin "tülü" oxunuş variantının irəli sürülməsində mühüm rol oynasa da, konkret hansı quşu adlandırması və nə üçün Qazan xana aid edilməsi burada da açıq saxlanılmışdır.

"KDQE"da "tülü" oxunuşunda verilmiş bu sözün "tülkü" kimi izahı da (səh. 203) məsələyə aydınlıq gətirmir. Digər qorqudşünasların, o cümlədən H.Araslının "tulu" variantında oxuduğu bu sözü türk mifiki təfəkkürünün işığında şərh edən M.Seyidov onu ulu dağa inancın zoomorfik ifadəsi kimi qəbul edərək yaranmasını və mənasını belə verir: "Tulu - "tu" və "ulu" sözlərindən yaranmış mürəkkəb sözdür. "Tu" bir çox türk dillərində "dağ" deməkdir. "Ulu" isə, bəllidir ki, "böyük" "uca" mənasındadır. "Tu" (dağ) ilə "ulu" (böyük, uca) birləşərkən "u" səslərindən biri düşmüş və söz "tulu" fonetik şəklində biçimlənmişdir. "Tulu" - "uca, böyük dağ" deməkdir (M.Seyidov. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən, Bakı, 1989, səh. 111).

Bu etimoloji şərhin və məna yozumunun aşağıdakı dil faktları ilə özünü doğrultmadığı aydınlaşır. **Birincisi**, türk dillərinin morfoloji quruluşu mürəkkəb isimlərin yaranmasında belə bir modeli, yəni

sifətin təyinlənən sözdən sonra heç bir qrammatik şəkilçisiz işlənməsini qəbul etmir (müq. et: qaraquş, sarıköynək, alabaxta və s.). Elə buna görə də müəllif sıralanmada "dağ" və "böyük, uca" kimi açıqladığı sözləri "dağ böyüyü, ucası" kimi deyil, "uca, böyük dağ" kimi verməyə məcbur olmuşdur.

İkincisi, quşa "uca, böyük dağ" deyilməsi, hətta mifik görüşlərə əsaslanırsa belə, türk dillərində quşlara verilən ad sisteminə yaddır. Bütün bunlara baxmayaraq, görkəmli mifoloqun "tulu" sözünü "salur" sözü ilə müvazi araşdırması və onlar arasında müəyyən əlaqənin olduğunu duyması diqqətəlayiq müşahidədir. İrəlində görəcəyimiz kimi "tulu" sözünün açımında məhz "salur" sözü açar rolunu oynayır.

M.Seyidovun "tulu" sözünə verdiyi etimoloji araşdırmaya istinad edən B.Abdulla onu "dünyanın ən böyük, yüksək dağında yaşayan", "mifoloji məkan" "Qaf dağı" sayılan Simurq quşu ilə eyniləşdirmişdir (B.Abdulla "Kitabi Dədə Qorqud" da quşlar. - "Kitabi Dədə Qorqud" (məqalələr toplusu), Bakı, 1999, səh. 61).

Araşdırmalar göstərir ki, "tulu quşun yavrusu" ifadəsi Qazan xanın mənsub olduğu tayfanın onqonunu - quşunu bildirməyə xidmət edir. Mənbələrdə oğuzların 24 tayfa birliyi əsasında formalaşdığı və hər tayfanın gücünü rəmzi şəkildə əks etdirən öz quşu - onqonu olduğu göstərilir. "Salur Qazan" mürəkkəb adında "Salur" sözünün M.Seyidovun zənn etdiyi şəkildə sifət deyil, oğuz tayfalarından hansına aid olmasını

bildirir. Salurların isə alıcı quşlardan sayılan berkuta onqon kimi tapınmaları Əbülqazinin "Şəcəreyi-türkmən" əsərində aydınca göstərilmişdir. (A.N.Kononov Rodoslavaya turkmen (rusca) M.-L. 1958, səh. 54). "Tulu quş" adı berkut quşunun arxaikləşərək dildən çıxmış qədim forması olmalıdır. Bu quş adının XIX əsrin əvvəllərinə qədər qırğız və qazaxlar arasında yayıldığı rus tədqiqatçısı A.İ. Levşin tərəfindən qeydə alınmışdır. Odur ki, tulu quşun əfsanəvi bir quş deyil, real bir quş-berkut olması daha inandırıcı görünür. Sözün etimoloji araşdırması da onun alıcı quşlar qrupuna aid olmasını sübuta yetirməyə əsas verir. Belə ki, "tulu" sözü "toğan" "toğrul" alıcı quş adları ilə eyni mənbədən törəmişdir. To - toğ - toğan, toğ - toğrul formalaşma yolu keçmiş adlarla müqayisədə "tulu" sözünün də "tu" (tonun fonetik variantıdır) -tul -tulu istiqamətində "didmək, parçalamaq, tutmaq, əhatə etmək" mənalı fel kökündən yarandığını söyləmək olar. Bu da həmin quşların funksiyasına uyğundur.

Müşahidələrimiz göstərir ki, mətn üzərində işi düzgün qurmadan hər hansı bir əsərin məzmununu, ideyasını dərinlən qavramaq mümkün deyil. Mətnin mənimlənməsi isə sözlərin, ifadələrin əslinə uyğun dərkindən başlayır. İnanırıq ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" kimi əvəzsiz bir əsərin tədrisinə bundan sonra daha geniş yer veriləcək və əsərin əsl mətni həmişə diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır.

TƏLİM PROSESİNİN TƏŞKİLİNDƏ EKTRAN VASİTƏLƏRİNİN ROLU

Sahib QOCAYEV,
pedaqoji elmlər namizədi

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda orta və peşə təhsilinin bütün mərhələlərində şagirdlərlə aparılan təlim-tərbiyə işinin səmərələşdirilməsinin zəruriliyi ən vacib tələblərdən biri kimi ön planda durur. Buna görə də məktəbdə aparılan tədris prosesinin təkmilləşdirilməsinə yönəldilən psixoloji və pedaqoji-metodiki tədqiqatlarda təlimin texniki vasitələrinin tətbiqinin əhatəli pedaqoji texnologiyasının işlənilməsinə geniş diqqət yetirilir.

Texniki vasitələrin tətbiqi təcrübəsinin öyrənilməsi sahəsində belə bir ümumi mülahizəyə gəlməyə əsasımız vardır ki, təlim materiallarının şagirdlərə aşılmasında ekran vasitələrindən istifadə olunması, müəllimin sinifdə şagirdlərlə olan ünsiyyətindən fərqli olaraq, mənimlənmə prosesini xeyli dərəcədə optimallaşdırmağa imkan verir. Bu zaman ekran çəkilişlərində istənilən materialların geniş planda verilməsi imkanı yaranır və bu zəmində adi əlamətin ayrılaraq görmə qavrayışı üçün qabarıqlaşdırılması mümkün olur. Ümumiyyətlə, ekran vasitəsilə şagirdin qavrayış fəaliyyətinin keyfiyyət baxımından səmərələşdirilməsi üçün yaranan obyektiv zəmin nəticəsində **müəllim-şagird-texniki vasitə** üçlüyünün işgüzar əlaqələri əmələ gəlir və bu zəmində təlimin texniki vasitələri pedaqoji texnologiyanın ayrılmaz struktur komponentlərinə çevrilir.

Aparılan müşahidələr və məktəb təcrübəsi göstərir ki, ekran vasitələrinin

tətbiqinin pedaqoji-metodiki tələblər zəminində istiqamətləndirilməsi texniki vasitələrin tətbiqi şəraitinin ciddi surətdə təşkil olunmasını obyektiv zərurətə çevirir. Bunu nəzərə alaraq, biz ekran vasitələrinin tətbiqinin planlaşdırılması və təşkili ilə əlaqədar mülahizələrimizi, eyni zamanda bu sahədə əldə etdiyimiz təcrübəni ümumiləşdirərək aşağıdakı kimi təhlil etməyi məqsədamüvafiq sayırıq:

1. Texniki vasitələrin tətbiqinin ilk pilləsi.

Müəllim dərsə başlamazdan əvvəl lazım olan əyani vəsait və texniki vasitələr işçi vəziyyətdə olmalıdır. Məsələn, VII sinifdə M.Füzulinin "Meyvələrin söhbəti" əsərini tədris edərkən, əvvəlcə şairin həyat və yaradıcılığına aid fotosəkilləri, əsərlərə çəkilmiş illüstrasiyaları hazırlamaq lazımdır. Şairin həyatı haqqında şagirdlərə qısa məlumat verilməli və onun foto-şəklə epidiaskop vasitəsilə ekranda nümayiş etdirilməlidir. "Meyvələrin söhbəti" əsəri üzrə əlimizdə diafilm vardır. Əsəri şagirdlərə əyani formada göstərmək, onların hamısını işə cəlb etmək məqsədilə film Deti-60 markalı aparat vasitəsilə nümayiş etdirilmək üçün hazır şəkllə salınmalıdır.

Müəllim unutmamalıdır ki, haqqında söhbət gedən hazırlıq işləri dərs başlanana qədər görülməli qurtarmalıdır.

2. Məktəbdaxili hazırlıq işləri.

A) Fənn kabinetində dərs başlamazdan əvvəl əyani vəsaitlər və texniki vasitələr hazır vəziyyətə gətirilməlidir. Əgər mövzunun şagirdlərə izahı

zamanı Deti-60 aparatından istifadə ediləcəksə, bu zaman həmin aparatı sinifin arxa hissəsində, ortada yerləşdirmək lazımdır. Ona görə ki, həmin aparat uzaq məsafədən istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. İş zamanı sinifi həddindən artıq qaranlıqlaşdırmaq olmaz. Elə etmək lazımdır ki, yeri gəldikcə şagirdlər müəyyən qeydlər apara bilsinlər.

Sözgedən aparatdan sinif yarıqaranlıq olduqda belə istifadə etmək mümkündür. Kabinetin pəncərələrində iki pərdə, yəni alt hissədə qara, üst hissədə isə ağımsov pərdələrin olması məqsədəuyğundur. Dərsdə kodoskop, maqnitofon və televizordan da eyni zamanda istifadə etmək mümkündür. Bu zaman kodoskop müəllimin iş stoluna yaxın, orta sıranın qarşısında yerləşdirilir. Bu, imkan verir ki, müəllim iş yerindən uzaqlaşmadan dərsi şagirdlərə izah etsin. Kodoskop bir növ yazı taxtasını əvəz edir.

Burada maraqlı cəhət odur ki, müəllim dərsi ötürmüş vəziyyətdə izah edir və eyni vaxtda sinifə nəzər yetirir, yəni sinifi idarə edir.

B) Kabinetlərarası əlaqə. Bir texniki vasitədən gün ərzində 8-9 dərsdə istifadə etmək mümkündür. Elə buna görə də, eyni cihaz və aparatlar bütün fənn kabinetlərində olmaya da bilər.

Dərslər cədvəl üzrə aparılır. Fənn kabinetləri arasında elə əlaqə yaratmaq lazımdır ki, bir cihazdan ədəbiyyat kabinetində istifadə edildikdə, tarix dərslərində başqa cihaz və aparatlardan istifadə edilsin. Yalnız bir filmoskop və Deti-60 aparatından bütün fənlərdə istifadə etmək olar. Ona görə də bu aparatlardan istifadə növbə ilə olmalıdır. Təlimin texniki vasitələrindən düzgün istifadə olunmazsa, cihaz və aparat vaxtından tez sıradan çıxar, dərslərin lazımı qaydada keçilməsi pozular. İstifadə edilən zaman texniki vasitələr cərəyana qoşulur. Odur ki, təhlükə baş verməməsi üçün şagirdlər üzərində müəllimin nəzarəti vacibdir. Deməli, texniki vasitələrdən düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün fənn kabinetləri və fənn müəllimləri arasında lazımi əlaqənin yaradılması da çox vacibdir.

C) Təlimin texniki mərkəzi. Dərslərin müntəzəm, həm də keyfiyyətli olması üçün təlimin texniki mərkəzini yaratmaq əhəmiyyətlidir. Belə bir mərkəz respublikanın ümumtəhsil məktəblərində hələlik yoxdur. Bəs, təlimin texniki mərkəzi nədir? Onun yaradılmasının nə kimi nəzəri və praktik əhəmiyyəti vardır? Görkəmli metodist-alim R.Əsədov özünün "Təlimin texniki vasitələrindən səmərəli istifadə edək" adlı elmi-metodik məqaləsində yazır ki, təlimin texniki mərkəzi məktəbdə təlim avadanlığının, ilk növbədə təlim texnikasının optimal effekt verən sistemlə yerləşdirilməsi və istifadə edilməsinin elmi təşkil formasıdır. Bəs, "elmi təşkil" ifadəsi necə başa düşülməlidir? Bu o deməkdir ki, təlimin texniki mərkəzi texnoloji, pedaqoji, konkret metodik, mühəndis texnikası və ergonomik tələblərə cavab verən, üzvi surətdə bir-birini tamamlayan komponentlərdən yaranmış vahid mexanizm olmalıdır.

Məktəbdə təlimin texniki mərkəzi texniki vasitə aparatlarının və didaktik materialların ümumi fondunu tənzim edir, yəni nəyin nə vaxt, hansı sinifdə, hansı fənnin tədrisində istifadə edilməsini müəyyən edir. Texniki mərkəz müəllimin planı əsasında dərsi texniki cəhətdən təchiz edir. Məktəbdə təlimin texniki mərkəzi həftə müddətində dərs cədvəlinə müvafiq olaraq müəllimlərin sifarişi əsasında öz işini planlaşdırır, cihaz və aparatlar hazır vəziyyətdə saxlanılır. Məktəbdə texniki mərkəz direktorun nəzarəti altında fəaliyyət göstərir. Bu iş bir müəllimə də tapşırıla bilər.

Ç) Set (uyğunlaşma) üsuluna keçid.

Set üsuluna keçid dedikdə bunu necə başa düşmək lazımdır ki, keçilmiş mövzu bütün şagirdlər tərəfindən eyni səviyyədə mənimsənilir.

Bunu təcrübədə yoxlayaq. Şagirdlər C.Cabbarlının "Firuzə" hekayəsini VIII sinifdə sinifdən xaric oxu kimi keçirlər. Müəllim hekayənin tədrisinə başlamazdan əvvəl dramaturqun həyat və yaradıcılığı haqqında şagirdlərə nisbətən geniş məlumat verir və bundan sonra şagirdləri hekayənin (əsərin tədrisinə 3 saat

vaxt verilmişdir) məzmunu ilə tanış edir və ifadəli şəkildə hekayəni oxutdurur. Növbəti dərsdə aydın olur ki, bütün şagirdlər mövzunu eyni səviyyədə mənimsəməmişlər, onların bəziləri hekayənin məzmununu danışmaqda çətinlik çəkirlər. Elə buna görə də müəllim şagirdlərin hər birinin dərsi mənimsəmə xüsusiyyətini dərinlən bilməlidir. Əlbəttə, bu iş müəllimdən böyük məhəret və ustalıq tələb edir. Bunu nəzərə alaraq müəllim şagirdləri dərsi mənimsəmə səviyyəsinə görə üç qrupa bölmə:

- Mövzunu tam mənimsəyənlər.

- Mövzunu orta və yaxşı səviyyədə mənimsəyənlər.

- Mövzunu zəif mənimsəyənlər.

Burada müəllim mövzunu zəif mənimsəyən şagirdə onun bilik səviyyəsinə görə suallar verir və tədricən bu şagird mövzunu mənimsəyir. Ancaq müəllim bütün şagirdlərə tələbkarlıqla yanaşır. Əlbəttə, zəif oxuyan şagirdlərin mövzunu mənimsəməsində ekranın rolunu yüksək qiymətləndirmək lazımdır. Belə ki, müəllim dərs prosesində mövzu haqqında çəkilmiş filmi nümayiş (fragmentlərlə) etdirməlidir. Bu mümkün olmadıqda, mövzu haqqında televiziya tamaşasına baxmaq və dərs zamanı (müəllim bunun üçün əvvəlcədən plan hazırlamalıdır) onun müzakirəsini keçirmək lazımdır.

Müsahibə zamanı müəllim yəqin edir ki, zəif oxuyan şagirdlər də mövzunu tam şəkildə mənimsəmişlər. Deməli, ekran keçilən mövzunu mənimsəməkdə şagirdlərə yaxından kömək etmiş və onların yaddaşlarının inkişafında böyük rol oynamışdır.

3. Məktəbdənkənar işlər.

A) Kinoprokatla iş.

Bədii və sənədli filmlər C.Cabbarlı adına "Azərbaycanfilm" kinostudiyasının respublika kinolaşdırma idarəsində, tədris filmləri isə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət Nazirliyinin tədris kino filmləri idarəsində saxlanılır. Elə buna görə də, fənn müəlliminin bu təşkilatlarla daimi əlaqəsi olmalıdır. Belə ki, müəllim V-XI siniflərdə şair və yazıçıların həyat və yaradıcılığını tədrisə başla-

mazdan əvvəl həmin təşkilatlardan lazım olan filmi alıb məktəbə gətirir və dərs prosesində ondan istifadə edir. Respublika mərkəzi kinoprokat idarəsində şair və yazıçılarımızdan C.Cabbarlı, Mirzə İbrahimov, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, İmran Qasımov və Süleyman Rəhimov haqqında sənədli filmlər vardır. Onların həyatını tədris edərkən belə filmlərdən istifadə etdikdə mövzu əyani şəkildə olduğu üçün tez mənimsənilir və uzun müddət şagirdin yaddaşında qalır. Yeri gəldikcə dərs proqramına uyğun olaraq, bədii filmlərdən də istifadə etdikdə müsbət nəticələr əldə edilir.

B) Kinoteatrlarla iş.

Mövzunu şagirdlərə ətraflı şəkildə mənimsətmək və onların dünyagörüşünü inkişaf etdirmək məqsədilə vaxtaşırı şagirdləri kollektiv şəkildə kinoteatrlara aparmaq vacibdir. Amma bütün bunlar məqsədəuyğun olaraq yerinə yetirilir və film kollektiv baxışdan sonra məktəbdə müzakirə edilir. Belə ki, X sinifdə M.F.Axundzadənin "Müsyö Jordan və dərviş Məştəli şah" komediyasının, VIII sinifdə C.Cabbarlının "Ana" şerinin, IX sinifdə "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanlarının və eləcə də başqa siniflərdə proqrama uyğun olaraq mövzuların tədrisi zamanı şagirdləri kinoteatra aparmaq və növbəti dərsdə baxılmış filmi birlikdə müzakirə etmək lazımdır. (Əlbəttə, bütün bunlar dərsdən sonra yerinə yetirilir. Filmə baxış cədvəldə dərs vaxtına düşərsə, onda bu işə məktəb rəhbərliyinin razılığı lazımdır).

C) Görüşlərin, yubileylərin əhəmiyyəti. Şagirdlərin bilik səviyyəsinin, dünyagörüşünün hərtərəfli inkişaf etməsinə görüşlərin və yubileylərin keçirilməsində iştirak etmək, onların haqqında eşitmək, oxuyub öyrənmək və s. öz müsbət təsirini göstərir. Belə ki, şagirdlərin Azərbaycanın tanınmış şair və yazıçıları, görkəmli əmək adamları və Vətən qəhrəmanları, müharibə veteranları, görkəmli ziyalıları, elm xadimləri ilə görüşünü, milli bayramlarda, tarixi günlərə və yubileylərə həsr olunmuş mədəni kütləvi tədbirlərdə onların iştirakını təşkil etməyin də böyük əhəmiyyəti vardır.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ SİSTEMİNƏ DAİR

Arzu ƏMİRLİ,
ADPU Şuşa filialının müəllimi
Vaqif QURBANOV,
pedaqoji elmlər namizədi, dosent

Ədəbi tələffüz vərdişlərinin formalaşdırılması, prinsip etibarilə, nitq mədəniyyətinin konkret bir sahəsini təşkil edir. Mədəni nitq vərdişlərinin aşılınması ilk öncə ailədən başlanır. Xüsusən də indi ailələrin əksəriyyətinin savadlılıq, ziyalılıq səviyyəsi xeyli yüksəldiyindən inanla demək olar ki, ailələrdə nitq ədəbi dil normaları baxımından da müəyyən nəzarətlər edilir. Bu işdə ailənin yaşlı üzvlərinin, eyni zamanda mətbuatın, radio və televiziyanın rolu danılmazdır. Əlbəttə, radio və televiziya aparıcıları və diktorlarının da tələffüzündə müəyyən qüsurlar var. Lakin onların qüsursuz olan tələffüzünün müsbət təsirini də danmaq olmaz.

Qeyd etməliyik ki, mədəni nitq vərdişlərinin yaranması üçün birinci pillədən, yəni **ailədən və bağçadan** çox şey asılıdır.

Şagirdlərdə ədəbi tələffüz vərdişləri formalaşdırmağın ikinci pilləsi və ya mərhələsi **ibtidai siniflərlə** (hətta biz deyərdik ki, əlifba təliminə qədərki şifahi söhbətlərlə) əlaqədardır. Bu prosesdə müəllimin tələffüzü nizamlayıcı faktor kimi çox böyük rol oynayır. Belə ki, müəllim ilk dəfə öz ədəbi tələffüzündə [mə:llim], [doslux], [yoldaşdix], [qızdar], [oğlannar], [valideynnər], [danışmax] və s. sözləri işlədir. Şagirdlər tədrisən [kitap], [dəfdər], [tüsdi], [isdı] və s. şəklinə tələffüz edilən sözlərə vərdiş edirlər.

Sonrakı mərhələlər daha çox **nitq hissələrinin tədrisi** ilə əlaqədardır və sis-

tematik xarakter daşıyır. Onun da birinci mərhələsi ibtidai siniflərdə, ikinci mərhələsi isə morfologiyadan nəzəri kursda formalaşdırılan bacarıqla əlaqədardır.

Elmi müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki, qeyd etdiyimiz ailədə, savad təliminə hazırlıq və savad təlimi mərhələsində, habelə morfologiyadan sistematik kursda ədəbi tələffüzə bağlı işlər (aşılana bacarıq və vərdişlər) konsentrik xarakterdə qurulmazsa, bu məqsədlə aparılan səylər sistemsiz olduğu üçün heç bir səmərə verməz. Ona görə də metodistlərimiz çox düzgün olaraq, mərhələli tədqiqat işləri aparılmasını təbii etmişlər, bizim də işimiz həmin 5 mərhələni izləməklə yanaşı, morfologiyanın tədrisində ədəbi tələffüz vərdişlərinin miqyasını - həcmi, məzmununu, aşılama imkanı və yollarını müəyyən etmək və daha sonrakı mərhələlərə dair tövsiyələr verməkdir.

Sonrakı mərhələlər də təbiidir ki, "Sintaksis", "Dilçilik və nitq mədəniyyəti" habelə "Üslubiyyət" mövzularının tədrisi ilə bağlıdır.

Ədəbi tələffüz və orfoepiyanı fərqləndirmək lazımdır; ədəbi tələffüz anlayışı daha genişdir. Belə ki, buraya sözləri təşkil edən fonemlərə görə səslənmə, intonasiya, vurğu, habelə orfoqramlar daxildir. Orfoepik norma isə yalnız düzgün tələffüzü düzgün yazılışından fərqli olan cəhətləri nəzərdə tutur. Orta məktəbdə işi yalnız orfoepik qaydalarla məhdudlaşdırmaq nitq mədəniyyətinə mənfi təsir göstərir. Odur ki, ədəbi tələffüzü yalnız

orfoepiya vərdişlərinin üzərində qurmaq olmaz, deməli, məsələyə sistemli yanaşma tələbinin təbii başlıca məqsəd olmalıdır.

Təcrübədən irəli gələn bəzi məqamlara diqqət edək. Müəllim ismin hallanmasını öyrədikdən hər cür sözlər deyil, məhz orfoqram olanların üzərində işləməlidir. Bu ədəbi tələffüz vərdişləri formalaşdırmaq baxımından daha məqsəddəyğündür. Məsələn, **Qarabağ, qarabağlı, Ağsu, dost, Türkiyə, Araz, kəpənək, ocaq, kənd** və s. tipli isimlər üzərində həm morfoloji, həm də orfoepik normativlər aşılmalıdır.

Qeyd etməliyik ki, **kənd** isminin tələffüz variantı şagirdlərin marağına səbəb olur, belə ki, həmin söz hallanarkən belə səslənməlidir: [kənt], [kəndin], [kəndə], [kəndi], [kətdə], [kətdən].

2. İsim öyrədikdən onların tək və ya cəm olduğunun tədrisi ahəngi və tələffüzü nizamlamaq üçün geniş imkanlar verir. Belə ki, isimlər ahəngə uyğun olaraq, qalınlarda - *lar*, incələrdə - *lər* şəkilçisini qəbul edir. Tələffüzdə isə bunlar daha müxtəlifdir. Məsələn: [qoyunnar], [oyunnar], [quşdar], [sözdər], [qazdar], [dənizdər], [okeannar], [əsgərrər], [zabitdər], [komandirər], [dostdar], [düşmənnər], [gəncdər], [uşaxlar] və s.

Qabaqcıl təcrübədə "-lar²" şəkilçisinin öyrədilməsində təkə yazılı variant deyil, tələffüz variantının üzərində də eyni səviyyədə işlər aparılır. Hətta ibtidai təhsildə də həmin işlərin sadə bacarıqlarla aparıldığı və bu işin sonralar davam etdirilməsi zərurəti nəzərdə tutulur.

Eyni fikri "İsmin hallanması" mövzusunun tədrisi ilə bağlı da deyə bilərik. Belə ki, təcrübəli müəllimlər bu məqsədlə təkhecalı sözlər deyil, çoxhecalı sözlər seçirlər və onların üzərində həm sözlərin hallanarkən qrammatik göstəriciləri və həm də qrammatik dəyişiklikləri (şifahi nitqdə, ədəbi tələffüzdə, səsartımı, səsdüşümü, səsvəzlənməsi, səsvərdəyişməsi hesabına əmələ gələnləri) müşahidə etdirir və onların ədəbi dil, mədəni nitq vərdişləri baxımından əhəmiyyətini çatdırırlar.

Müşahidələrimizdən kiçik bir fraq-

mentə diqqət edək.

Seçilən sözlər (isimlər) hallandırılır: *Qazax, Yevlax, otlaq, Sevinc, qoyun, dostluq, oğlanlar, qızlar* və s.

A. şairlər, Qazax, Yevlax, otlaq, Sevinc

Y. şairlərin, Qazaxın, Yevlaxın, otlığın, Sevincin

Yön. şairlərə, Qazaxa, Yevlaxa, otlığa, Sevincə

T. şairləri, Qazaxı, Yevlaxı, otlığı, Sevinci

Y. şairlərdə, Qazaxda, Yevlaxda, otlaqda, Sevincdə

Ç. şairlərdən, Qazaxdan, Yevlaxdan, otlaqdan, Sevincdən.

Ədəbi tələffüzün fərqləndirilməsi üçün şagirdlərə müraciət olunur ki, həmin sözlər şifahi şəkildə düzgün tələffüzlə oxunsun. Bu zaman şagirdlər tələffüz fərqlərini aşağıdakı sözlərin üzərində müşahidə edirlər.

Şairlər - [şairrər], Qazaxın - [Qazaxın]; Sevinc - [Sevincdə, Sevincdən]; dostluq - [dostlux], [dostluxda], [dostluxdan]; qızlar - [qızdar]; oğlanlar - [oğlannar].

Nəticələr müəllim tərəfindən ümumiləşdirilir. Qeyd edilir ki, isimlər hallanarkən yazıda şəkilçilər bir-birindən fərqləndiyi kimi, ədəbi tələffüzdə də həmin fərqlərə daha bir sıra xüsusiyyətlər əlavə olunur ki, onlar da şifahi nitqin normaları sayılır. Məsələn, "quşlar" sözü ədəbi tələffüzdə [quşdar] şəklinə daha gözəl səslənir. O cümlədən də Samux, sumax, Yevlax, Qazax, çiçək və s. sözlərinin tələffüz forması: [Samuğa, sumağa, Yevlağa, Qazağa, çiçəyə] və s.

Müşahidələrimizə əsasən əldə etdiyimiz nəticələr bunlardır:

Ədəbi tələffüz vərdişləri aşılamağın imkanları genişdir; bunun üçün "Dərsləklərdə ədəbi tələffüzə dair çalışmalar azdır" deməkdənsə, metodika və təcrübə təkmilləşdirilməlidir. Qabaqcıl müəllimlər isə bu sahədə heç bir hazır resept tələb etmirlər.

Bu vəzifənin bir hissəsi isə öz ixtisas jurnalımızın üzərinə düşür ki, biz də onun səhifələrində tələffüzə bağlı yazıları tez-tez oxumaq istəyirik.

ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ŞAĞİRD- LƏRİN MÜSTƏQİL İŞİ

Kifayət QULİYEVƏ,
Bakı şəhərindəki 72 sayılı məktəbin müəllimi

Orta ümumtəhsil məktəblərinin ədəbiyyat programında ədəbi əsərlərə xeyli yer verilmişdir. İstər aşağı, istərsə də yuxarı siniflərdə müxtəlif mövzularda və janrlarda yazılmış onlarla əsər tədris edilir. Bu, metodik ədəbiyyatın həmin problemə xüsusi diqqət yetirməsini zəruri edir. Bu bərdə, əlbəttə, az yazılmamışdır. Lakin həllini gözləyən məsələlər də az deyil. Məsələn, ədəbi əsərlərin öyrədilməsi prosesində şagirdlərin müstəqil işinin təşkili ilə bağlı müəllimlər metodik tövsiyələrə ciddi ehtiyac duyurlar. Məsələnin başqa tərəfi də var; təlim prosesində bu istiqamətdə iş aparən müəllimlər fəaliyyətlərindəki uğurlu və qüsurly cəhətləri sezməkdə çətinlik çəkir, metodist alimlərin, həmkarlarının rəyini eşitməyi vacib sayırlar. Bütün bunlar mənə öz iş təcrübəmə əsaslanaraq həmkarlarımla bəzi mülahizələrimi bölüşdürmək qənaətinə gətirdi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dərş şəraitini intəhasız dərəcədə müxtəlifdi. Hər bir dərşdə görülmə işləri tədris olunan materialın xüsusiyyəti, şagirdlərin səviyyəsi və müəllimin bacarığı şərtləndirir. Bunlardan asılı olaraq eyni bir mövzunun tədrisini müxtəlif formalarda təşkil etmək olar. Mən bunlardan üçüncü amilin, yəni şagirdlərin səviyyəsi, onların dərş prosesindəki əqli əməliyyatları üzərində dayanmaq istəyirəm. Şagirdlərin mətni öyrənmə pro-

sesi müxtəlif mərhələlərdən ibarət ola bilər: *yadda saxlama, başa düşmə, yaradıcı düşüncə və tənqidi düşüncə*. Birinci və ikinci mərhələlər əsasən əsərin məzmununun mənimsənilməsi ilə, üçüncü və dördüncü mərhələlər isə əsasən əsərin təhlili ilə bağlı olur. Həmin mərhələlərdə görülmə işləri iki yolla icra etmək mümkündür. **Birincisi**, müəllim hər şeyi - əsərin məzmununu da, onun təhlilini də özü söyləyir, yaxud tapşır ki, kitabdan oxusunlar. Şagirdlərdən tələb edir ki, öyrəndiklərini yadda saxlayıb müəllimə, yaxud sinif qarşısında söyləsinlər. Əlbəttə, müəllimin biliyi hazır şəkildə şagirdlərə təqdim etməsi qaydasından əl çəkmək olmaz. Lakin öyrənməni həmişə bununla məhdudlaşdırmaq nəinki düzgün deyildir, hətta zərərliyə. Çünki belə halda şagirdlər ələbaxımlığa öyrənirlər, onlarda fikirləşmək qabiliyyəti, yaradıcı, müstəqil düşüncə yarana bilməz. Ona görə də materialı hazır şəkildə təqdim etmək yolundan istifadə etməklə yanaşı şagirdlərin onu müstəqil mənimsəməsi işini təşkil etmək, onları sərbəst şəkildə işlətmək yolundan da istifadə edilməlidir. Şagirdləri işlədərkən onların fərdi qabiliyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır. Hər bir şagird özlüyündə gizli bir aləmdir. Onların psixoloji xüsusiyyətləri, xüsusilə müəyyən bir dərşdəki əhvalı bir-birindən tamamilə fərqlənir. Mən hər sinifdə şa-

girdlərin materialı öyrənməkdə, eyni suala cavab verməkdə bir-birindən səviyyəcə fərqləndiyini aydın müşahidə edirəm. Xüsusilə, onların müstəqil düşünmək səviyyəsi çox fərqli olur. Onlarla işi sərbəst təşkil etməkdən ötrü şagirdlərin müstəqillik səviyyəsini göstərən meyarları müəyyənləşdirmək lazımdır. Müstəqilliyin dəqiq meyarları olmadan şagirdlərin ədəbi əsərin mətninə nə dərəcədə nüfuz etməsinin, ona sərbəst münasibətinin dərəcəsini aydınlaşdırmaq çətindir.

Yuxarı siniflərdə ədəbiyyat tədrisində həsr edilən elmi əsərlərdə şagirdlərin müstəqil işinin meyarlarına diqqət yetirilmişdir. Bu meyarları aşağı sinif şagirdlərinin müstəqilliyinin dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün eyni ilə tətbiq etmək lazımi nəticə verməz. Bununla belə, həmin meyarların ümumi tələbləri aşağı siniflərdə də nəzərə alınmalıdır, çünki V-VIII və IX-XI siniflərdə tədris olunan materialların məzmunu, həcmi, tədrisi qaydaları müəyyən dərəcədə bir-birindən fərqlənsə də, onları birləşdirən cəhətlər də çoxdur.

Müstəqilliyin meyarları müəyyənləşdirilərkən əsasən iki mühüm cəhətə diqqət yetirilməlidir. **Birincisi**, şagirdlərin mətni necə qavramasına, **ikincisi**, mənimsəmənin səviyyəsi ilə şagird qruplarının inkişaf səviyyəsi arasındakı münasibətə. **Üçüncü** bir cəhət də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bu da psixoloqların, pedaqoqların və metodistlərin son zamanlar xüsusi diqqət yetirdiyi bilik və bacarıqların yeni şəraitdə, praktik əməldə tətbiq olunmasıdır. Bu, əvvəllər qazanılmış bilik və bacarıqların yeni təlim vəziyyətində yaradıcılıqla, yeni zəmində tətbiqi kimi başa düşülməlidir.

Bütün bu deyilənlər nəzərə alınmaqla V-VIII sinif şagirdlərinin bədii əsərin qavranılması və təhlilində təzahür etdikləri müstəqilliyin səviyyəsini göstərmək üçün aşağıdakı iki me-

yarı məqsəduyğun hesab etmək olar:

1. Bədii mətnin mahiyyətinin dərk edilməsi və onda ifadə olunanların əhatə dairəsinin mənimsənilməsi dərəcəsi. Nəzərə almaq lazımdır ki, V-VI sinif şagirdləri adətən, əsərin süjetini qavramağa meyl göstərirlər. Onları obrazların əməlləri, hadisə və əhvalatlar cəlb edir. Əsərin kompozisiyası, janr xüsusiyyətləri, təsvir olunanlara müəllif münasibəti, bədii detalların rolu və s. onlar tərəfindən ya heç qavranılmır, ya da məhdud çərçivədə mənimsənilir. VII-VIII siniflərdə isə həmin məsələləri şagirdlərə öyrətməyə imkan yaranır. Əlbəttə, bunlar müxtəlif səviyyəli şagirdlərdə fərqli şəkildə özünü göstərir.

2. Bilik və bacarıqların yeni şəraitdə tətbiqinin həyata keçirilməsi. Bilik və bacarıqların yeni təlim şəraitində tətbiq edilməsi müstəqilliyin əsas əlamətlərindən biridir. Mətnin yaradıcılıqla qavranılması, əsərin təhlili, ifadəli oxu, ədəbiyyat nəzəriyyəsindən mənimsənilmiş biliklərin lazım olan məqamda uyğun gələnlərinin ədəbi əsərlərə tətbiqi və s. bu qəbildən olan işlərdir. Bir sıra hallarda irəlicədən qazanılmış bilik və bacarıqlara yeni baxımdan yanaşmaq, onları yeni münasibətlə götür-qoy etmək, dəyişmək lazım gəlir. Bu o məqamlarda özünü göstərir ki, tapşırıq əvvəl icra edilən tapşırıqlara oxşar olsun. Bir sıra hallarda isə tapşırığı icra etmək, suala cavab vermək üçün əvvəllər qazanılanlardan zəruri olanlar seçilir. Bəzən də şagird tapşırığı icra etmək üçün bir neçə mənbəyə müraciət etməli olur, bilikləri saf-çürük edir, seçir, ümumiləşdirir və s.

Mən VIII sinifdə M.Ə.Sabirin "Nə işim var?" satirasını tədris edərkən bir sıra məsələləri şagirdlərin özlərinin icra etməsinə çalışıram. Məsələn, əsərin məzmununun mənimsənilməsində şərin planını tərtib etməyi şagirdlərə hə-

valə edirəm. Şərdəki çətin sözlər, habelə misraların məzmununu izah edildikdən və mətn oxunduqdan sonra deyirəm ki, indi gəlin, şerhin məzmununun planını tərtib edək. Mən şagirdləri istiqamətləndirmək üçün planın ilk bəndin məzmununa aid birinci maddəsini özüm onların nəzərinə çatdırıram. Bunun üçün əvvəlcə birinci bəndi oxuyuram, sonra deyirəm ki, onun məzmununu bir cümlə ilə belə ifadə etmək olar:

Qoy millət ac və düşmənlərə möhtac olsun, mən isə tox olum.

Şagirdlərin nəzərinə çatdırıram ki, şərdəki surət, yəni millətin dilənçi halına düşüb başqalarına möhtac olmasına əhəmiyyət verməyən və yalnız öz mənafeyini güdən şəxs hər bənddə bir məsələyə toxunur və ona münasibət bildirir. Məsələn, birinci bənddə deyir ki, millət ac və düşmənlərə möhtac olsa da bunun mənə dəxli yoxdur, mənə ancaq özümün tox olmağım maraqlandırır. Başqa bəndlərdə də belədir. Ona görə plan da buna uyğun tərtib edilməli və hər maddə iki hissədən ibarət olmalıdır.

Bundan sonra şagirdlər müstəqil olaraq hər bəndi səssiz oxuyur və onun məzmununu qısaca ifadə edən cümlələr yazırlar. Bu iş təxminən 10-13 dəqiqə çəkir. Sonra şagirdlərdən biri ikinci bəndə aid yazdığı maddəni oxuyur. Yerdə qalanlar buna münasibət bildirir. Başqa maddələr də bu qayda ilə oxunub müzakirə olunur. Bəzi maddəni şagirdlər bəyənirlər və özlərini də ona uyğun düzəldirlər. Bəzi maddələr isə mübahisə doğurur. Bu zaman hər kəs öz variantını təklif edir, onlar müzakirə olunur, nəhayətdə bəyənilən variantı hamı qəbul edir və dəftərinə yazır. Beləliklə, "Nə işim var?" şerhinin məzmun planı aşağıdakı şəkildə tərtib olunur:

1. Qoy millət ac və düşmənlərə möhtac olsun, mən isə tox olum.

2. Qoy hamı qəflət yuxusunda yatсын, mən isə salamat olum.

3. Keçmiş yadıma salma, mənə dolma, çörək ver.

4. Vətən övladları səfalətdə olsun, amma mənəim şöhrətin ucalsın.

5. Başqa millətlər inkişaf edir, biz isə yuxuda tərəqqi edirik.

Planın tərtibi prosesində şagirdlərin bəzisi tapşırığı tezliklə icra edir, bəziləri bu işi 10-13 dəqiqəyə yerinə yetirir, bəziləri isə çətinlik çəkir, hətta işi dayandırır. Beləliklə, sinifdəki şagirdləri səviyyələrinə görə üç qrupa bölmək olar:

1) Aşağı səviyyəli şagirdlər; 2) orta səviyyəli şagirdlər; 3) yüksək səviyyəli şagirdlər.

Əsərin məzmununun planının yuxarıdakı qaydada tərtibi hər üç qrup şagirdlərin fəaliyyəti üçün imkan yaradır. Ən zəif şagirdlər belə ya öz yazdığını oxumaqla (onun yazdığı məqbul sayılmasa da), ya başqasının yazdığına münasibət bildirməklə, yaxud da bəyənilməmiş maddəni öz dəftərinə yazmaqla plan tərtibində bu və ya başqa dərəcədə iştirak edirlər.

Mən "Nə işim var?" şerhinin məzmunu üzərində işin başqa mərhələlərində də şagirdlərin özlərinin fikirləşib cavab vermələrinə, başqa sözlə, müstəqil düşüncələrinə xüsusi diqqət yetirirəm. Məsələn, ayrı-ayrı misraların məzmununa dair aşağıdakı suallara cavab vermələrini şagirdlərdən tələb edirəm.

1. Şərdə təsvir olunan surətin doğma millətinə münasibəti hansı misralarda daha qabarıq ifadə olunmuşdur?

2. "Tək-tək ayılan varsa da, haq
dadıma çatsın,

Mən salim olum, cümlə cahən
batsa da batsın" -
misralarının mənasını necə başa düşürsünüz?

3. "Salma yadıma söhbəti-tarixi-
cəhani

Əyyami-sələfdən demə söz,
bir də filanı" -

misralarında olan fikri necə başa düşürsünüz?

Əlbəttə, bu suallara uğurlu cavablar verilməsi əvvəlki mərhələlərdə aparılan işlərin - izahlı oxunun, çətin sözlərin mənasının mənimsənilməsinin, məzmunun planının tərtibinin və s. hansı səviyyədə təşkilindən asılıdır. Çünki, şagirdlər yuxarıdakı suallara cavab verərkən əvvəlki mərhələlərdə əldə etdikləri məlumatlara əsaslanaraq müstəqil fikirlər söyləməlidirlər.

Əgər şagirdlər şerhin məzmununun öyrənilməsində müstəqil işləməyi, sərbəst düşünməyi öyrənilərsə, əsərin təhlilində o qədər çətinlik çəkməyəcəklər. Çalışsın ki, təhlil zamanı da bir çox məsələləri şagirdlər özləri düşüüb tapsınlar və müstəqil fikir söyləsinlər. Bunun üçün şagirdlərin əsərdəkilərə münasibət bildirməsinə, oradakılara öz qiymətlərini vermələrinə xüsusi diqqət yetirirəm. Bunun üçün şagirdlərə aşağıdakı tapşırıqları verirəm. Tapşırıq yazılı şəkildə icra olunur.

1. Satirada təsvir olunan surətin xasiyyətindəki əsas cəhətləri, həyatdakı mövqeyini necə başa düşürsünüz? Fikrinizi əsərdən götürülən misallarla əsaslandırın.

2. Əsərdəki surət sizdə hansı hiss və düşüncələr yaratdı?

Əsərin məzmunu üzərində lazımi qədər iş aparıldığından müxtəlif səviyyəli şagirdlərin cavablarındakı fərqlər az idi. Birinci suala cavablarından nümunələr:

- Şəri oxumağa başlayan kimi oradakı surətin kim olduğunu başa düşürsən. O, millətin düşmənlərə möhtac olmasını, pis günə düşməsinə, dilənçi kökündə yaşamasını vecinə almayan, ancaq özünün tox olmasının dərddini çəkən yaramazdır (N.Emin).

- Əsərdəki surət danışdıqca özünü ifadə edir, kim olduğunu bildirir. O çox qorxulu adamdır. Çünki millətini həmi-

şə yatmış vəziyyətdə görmək istəyir. O, gözüaçıqlardan qorxur. Belələrindən qorunmaq üçün allahdan kömək istəyir. Və deyir:

*Səs salma yatanlar ayılar, qoy hələ
yatsın,*

*Yatmışları razı deyiləm kimsə
oyatsın.*

*Tək-tək ayılan varsa da haq
dadıma çatsın,*

*Mən sail olum, cümlə cahən batsa
da batsın. (M.Zərifə)*

- Həmvətənlərinin dərddinə qalmaq ağlına da gətirməyən, onların ehtiyac içərisində yaşamasını arzulayan bu yaramaz həm də şöhrətpərəstdir.

*Övladi-vətən qoy hələ avarə
dolansın,*

*Çirkabi-səfalətlə əli, başı bulansın.
Dul övrət isə sailə olsun, oda yansın,*

*Ancaq mənəim avazeyi-şənim
ucalsın. (Ə.Sahib)*

Doğma millətinə laqeyd, əslində düşmən olan bu adam dünyada baş verənlərdən baş açır, başqa xalqların tərəqqi etdiyini, irəli getdiyini görür. Amma öz millətinin qəflət yuxusunda qalmasını özü üçün şərəfli hesab edir:

*Hər millət edir səfheyi-dünyada
tərəqqi,*

*Eylər hərə bir mənəzili-məvadə
tərəqqi.*

*Yorğan-döşəyimdə düşə gər yadə
tərəqqi.*

Biz də edərək aləmi-röyadə tərəqqi.

Tapşırığın ikinci sualına şagirdlərin cavabı formaca və həcmcə müxtəlif olsa da, onların hamısı bu obraza aydın və birmənalı münasibət bildirdilər. Bu adamın fikirlərini, əməllərini bəyənmədiklərini, ona nifrət etdiklərini ifadə etdilər. Bəzi cavablarda, şagirdlər, hətta belə yaramazın əksinə olaraq millətin qayğısına qalmaqın, xalq yolunda xeyirxah işlər görməyin də vacib olduğunu qeyd etmişdilər.

MƏKTƏB VƏ PEDAQOJİ TER- MINOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

Ofelya PİRİYEVA,
BDU-nun müəllimi

Azərbaycanda məktəb və pedaqoji terminologiya-nın tarixi qədimdir. Uzun müddətli təcrübə əsasında həmin sahələrə aid zəngin terminologiya fondu yaradılmışdır.

Müstəqillik şəraitində də respublikamızın demokratik inkişaf yolu ilə irəliləməsi, ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin bərqərar olması, sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə əlaqədar terminologiya gündən-günə inkişaf edir. Bu inkişafın Azərbaycanın təhsil sistemində, pedaqoji arenasında da güclü müşahidə olunduğunu görürük. Belə ki, cəmiyyətin, təhsilin inkişafı, yenilənməsi ilə bağlı məktəb terminologiyası da dəyişir, yeni keyfiyyətlər qazır. Müəyyən pedaqoji axtarışlardan əldə olunan nəticələr, həmin sahədə gedən islahatlar və digər proseslər istər-istəməz müxtəlif təlim-tərbiyə anlayışlarını doğurur. Pedaqoji inkişafda baxışların diferensiasiyası nə qədər əhəmiyyətlidirsə, onların əks-solunma formasından ibarət olan terminoloji vahidlər də elmi arenada bir o qədər faydalıdır. Yeni quruluş yeni pedaqoji anlayışları meydana gətirdi. Məlumdur ki, pedaqoji, məktəblə bağlı sahələrin inkişafının əsası müxtəlif anlayışların müəyyən olunmasıdır. Pedaqoji anlayışların formalaşması prosesində onun dəqiq ifadə olunması başlıca əlamətlərdən sayılır.

Hər bir termin elmi anlayışı əks etdirir. Terminlər aid olduğu elmin formalaşması və inkişaf etməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Elə buna görə də terminlərə ciddi yanaşmaq lazımdır, əks proses elmin tərəqqisinə mənfi təsir göstərir.

Bizcə, indiki inkişaf dövründə həm ümumtəhsil, həm də ali məktəblərdə **terminoloji** iş istənilən səviyyədə həyata keçirilmir. Məktəblərdə yeni işlədilən pedaqoji terminlərin hansı mənə kəsb etdiyi müəllim və şagirdlərə çatdırılmır.

Pedaqoji terminologiya deyərək məktəb, təlim-tərbiyə sistemləri ilə əlaqədar meydana gələn anlayışların ifadəsi üçün yaradılan yeni söz və ifadələrin sistemi nəzərdə tutulur.

Azərbaycanda təhsil sistemi müstəqillik şəraitində, ictimai-siyasi həyatın qloballaşması görüntüsündə dəyişə-dəyişə inkişaf edir. Bütün bunlar son dövrlərdə əmələ gəlmiş "bkalavr", "bkalavr dərəcəsi", "balmaskarad", "magistr", "magistratura", "test cavabları", "bank" və s. anlayış-terminlərdə öz əksini tapa bilmişdir. Pedaqoji sahələrdə işlənən bu tipli terminləri mənimsəmək hər bir fərdin subyektiv işidir. Bu və ya digər pedaqoji termin (**test, test üsulu, cavab kartı, sınaq** və s.) getdikcə ümumişlək leksika-ya çevrilməkdədir.

Müstəqillik şəraitində yeni durumu əks etdirən pedaqoji terminlər ən

çox dilimizin öz lüğət tərkibi, daxili imkanları əsasında yaranır. Bunun üçün təkcə mövcud söz-ter-min yaratma modellərindən istifadə kifayətdir. Ona görə də pedaqoji sahələrdə meydana çıxan yeni anlayış və məfhumları ifadə edən terminoloji vahidləri əmələ gətirərkən əvvəlcə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə nəzər salmaq, onun daxili resurslarından maksimum, səmərəli istifadə etmək əlverişli sayılır.

Ənənəvi olaraq pedaqoji terminlər və terminoloji birləşmələr **semantik, morfoloji, sintaktik, kalka** və **abreviatura** üsullarının köməyi ilə yaradılır.

Semantik yol budur ki, müəyyən leksik vahidlər mənə inkişafı nəticəsində əlavə terminoloji mənə qazana-raq sahə terminlərinə çevrilir. Məsələn, "axşam" sözü. Bu, adi ümumişlək sözdür: Axşam bizə gələrsən. Axşamın xeyir! Pedaqoji sahədə "axşam" termini "tədbir", "yığıncaq" mənasında işlənir (Bax: "Azərbaycanca - ingiliscə pedaqoji-psixoloji lüğət". - "Təhsil, mədəniyyət, incəsənət", №3, 2002, səh.112-122; Tərtibçi A.N.Abbasov). Bu terminlə bağlı pedaqoji arenada "axşam-bazar günü məktəbi", "axşam məktəbi şagirdləri", "axşam məşğələləri" terminoloji birləşmələri də yaradılmışdır.

"Axtarış" sözü isə yuxarıdakı termindən fərqli olaraq, mənənin xüsusi-ləşməsi yolu ilə pedaqoji terminə çevrilmişdir. Hüquq elmində işlənən bu termindən pedaqoji arenada **elmi** axtarış, **elmi** tapıntı mənasında istifadə olunmaqdadır: **elmi axtarış** davam edir, elmi axtarışın nəticələri və s.

Maraqlı məqamlardan biri rəqəmlərin (iki, üç, dörd, beş və s.) mənəsinin dəyişərək "qiymət vermək" mənasına çevrilməsidir. Məs: müqayisə et: 5 ədəd dəftər - "5" qiymət almaq və s.

mət almaq və s.

Pedaqoji terminlər **morfoloji üsulla** da yaradılır. Bu üsul ən məhsuldar üsul sayılır. Leksik şəkilçilər pedaqoji terminlərin də yaradılmasında aktiv rola malikdir.

Pedaqoji terminlərin tərkibində aşağıdakı sözdüzəldici şəkilçilər iştirak edir:

- **çl⁴**: beynəlmiləlçi, abunəçi, növbətçi və s.;
 - **çılıq⁴**: beynəlmiləlçilik, kollektivçilik və s.;
 - **lıq⁴**: vətənpərvərlik, bədbinlik, başlıq (kitabda), çalışqanlıq, çətinlik, çoxillik, çoxfənlilik və s.;
 - **la²**: başla (maq);
 - **ğic⁴**: başlangıç;
 - **dar**: bayraqdar;
 - **namə**: bəyannamə;
 - **ıq⁴**: bilik, bacarıq və s.;
 - **lı⁴**: bilikli, bacarıqlı, tərbiyəli, avtoritetli;
 - **sız⁴**: biliksiz, tərbiyəsiz, bacarıqsız, baxımsız (sahibsiz);
 - **an²**: oxunan (xətt), başbilən, başa düşülməyən (nitq);
 - **ış⁴**: baxış, qaçış və s..
- Dilimizin lüğət tərkibinə yeni daxil olan terminlərin tərkibində yunan, latın elementləri də iştirak edir: Məs:
- **audio** elementi ilə: audio-vizual material, audio-vizual metod, audio material və s.
 - **bio** elementi ilə: biofizik, biofizika, biogenetik (qanun), biogenetizm, biogeneza, biokimya, biokimyəçi, bioloq, bioloji, biosistem, biosintez və s.

Müasir dövrdə pedaqoji yenilikləri əks etdirən anlayışlar söz birləşməsi şəklində daha çox ifadə olunur. Belə terminoloji vahidlər sintaktik üsulla yaradılır. Bu cür pedaqoji terminlər iki və daha artıq terminin birləşməsindən ibarət olur. Həmin pedaqoji terminlər üç şəkildə - mürəkkəb söz,

qoşa söz və söz birləşməsi şəklində özünü göstərir:

a) Mürəkkəb söz şəklində: **beş-yaşlı** (sistem), **beşbucaq** (riyaziyyatda), **beşgünlük** (məktəb), **azsavadlı**, **aztəcrübəli**, **aztəhsilli**, **azyaşlı** və s. Göründüyü kimi, bu cür mürəkkəb quruluşlu pedaqoji terminlərin birinci tərəfi "beş", "az" saylarından formalaşır.

b) Qoşa söz şəklində olan pedaqoji terminlərin tərəfləri bir-birindən defislə ayrılır. Hər bir komponent öz müstəqil vurğusunu və leksik-semantik müstəqilliyini qoruyub saxlayır. Məsələn, **audio-material**, **bal-maskarad**, **vektor-funksiya**, **təhlil-tərkib** (metod) və s.

c) Söz birləşməsi şəklində olan pedaqoji terminlər. Belələri ismi və feli termin birləşmələri olmaqla 2 qrupa bölünür:

a) İsmi birləşmə şəklində olanlar: **bacarıqlı əllər**, **şağı siniflər**, **yuxarı siniflər**, **baxımsız (sahibsiz) uşaq** və s.

İsmi birləşmə şəklində olan məktəb və pedaqoji terminlər quruluşuna görə I, II və III növ təyini söz birləşmələrinə ayrılır: I növdə olanlar: **bacarıqlı rəhbər**, **akademik saat**, **qabaqcıl məktəb**, **əlaçı şagird**, **aydın məqsəd**, **canlı söz və çətin sual**. II növdə olanlar: **test tapşırığı**, **bakalavr dərəcəsi**, **dərs cədvəli**, **sımaq imtahanı**, **cavab kartı**, **bilik günü**, **bilik ehtiyatı**. III növdə olanlar: **baxışların ümumiliyi**, **baxışların vəhdəti**, **biliklərin yoxlanması**, **testin cavabı**, **biliyin sahələri**, **biliyin həcmi**, **biliyin qazanılması** və s.

Elə ismi birləşmələr var ki, onların ikinci tərəfi qoşmalardan ibarət olur: **cədvələ əsasən/uyğun**, **cədvələ görə**, **cədvəl üzrə**, **beşikdən qəbrə qədər**, **başdan ayağa qədər** və s.

b) Feli birləşmə şəklində olan pedaqoji terminlərin ikinci tərəfi təsri-

lənəməyən fel formalarından ibarət olur. Məsələn, məsdərdən ibarət olanlar: **başına buraxmaq**, **bilavasitə qavramaq**, **bilik**, **bacarıq və vərdislərlə silahlandırmaq**, **bilik qazanmaq**, **bilikdən fəal istifadə etmək**, **bilini artırmaq**, **biliyi mənimsəmək**, **bilini möhkəmləndirmək** və s.

İkinci tərəfi feli sifətdən ibarət olanlar: **yetkinlik yaşına çatmamış**, **meydana çıxarılmış (bilik)**, **əldə edilmiş (müvəffəqiyyət)**, **avtoritet qazanan** və s.

İkinci tərəfi feli bağlamadan ibarət olanlar: **sahibsiz qaldıqda**, **təcrübə tapmadıqda**, **avtoriteti aşağı düşürəkən** və s.

Ən çox müşahidə edilən pedaqoji terminlər frazeoloji birləşmə şəklində özünü göstərir. Məktəb təcrübəsində, adi danışiq şəraitində, həmin quruluşlu terminlərə geniş yer ayrılır. Həmin terminoloji birləşmələrin tərəfləri məcazi mənalar ifadə edir. Qeyd edək ki, Azərbaycan dili təlimində həmin pedaqoji terminlər təhlil üçün geniş imkanlar açır. Məsələn: **baş əymək** (hörmət mənasında), **baş çıxarmaq**, **baş işlətmək**, **baş qoşmaq**, **baş düşmək**, **baş salmaq**, **başı yaxşı işlətmək**, **başçı olmaq** (ailədə və məktəbdə), **başı uca olmaq**, **başı çıxmaq**, **başına ağıl qoymaq**, **başına qalmaq**, **başını uca etmək** və s. Frazeoloji birləşmə şəklində olan bu pedaqoji terminlər müəllim-valideyn, müəllim-şagird münasibətlərində daha çox meydana çıxır: "Uşaqlar, mövzunu başa düşdünüz mü?"; "Hər bir şagird yaxşı oxumaqla başını uca tutmalıdır"; Məktəblini başına buraxmaq (qoymaq) olmaz və s. Məktəb sistemində işlək dairəsinə görə nəzəri cəlb edən pedaqoji terminlərin bir çoxu ayrı-ayrı görkəmli şəxsiyyətlərin, tanınmış pedaqoqların fərdi yaradıcılıq məhsulu olan

terminoloji ifadələrdir. Həmin pedaqoji ifadələr (müdrük kəlamlar) dərin mənə ifadə edir. Məsələn, indi məktəblərimizdə Məhəmməd Peyğəmbərin "beşikdən qəbrə qədər" öyrənmək kəlamı pedaqoji termin kimi çox işlənir. Bu müdrük ifadənin təsir gücü hamıya aydındır. Bundan əlavə, böyük rus pedaqoqu J.A.Komenski tərəfindən yaradılmış "ana məktəbi", "azad tərbiyə", "çətin uşaqlar", "çətin məktəblər", C.Lokk tərəfindən yaradılan "centlmen tərbiyəsi" və s. metaforik səciyyə daşıyan pedaqoji terminlərdən də məktəblərdə istifadə olunmaqdadır.

Respublikamızın (Yevlax) qabaqcıl məktəb direktoru Z.Şöyubovun pedaqoji arenada məşhur olan "məktəb mənim həyatımdır", "kompleks məktəb" anlayış-terminləri də məşhurdur. V.Y.Yermolayevin "Əsrə bərabər ömür" (Moskva, "Pedaqogika" nəşriyyatı, 1988) kitabında Z.Şöyubovun orta məktəbindəki (Xaldan kəndi) eksperimentdən də söhbət açılır. Orada "kompleks məktəb" termini haqqında oxuyuruq: "Gör iş harasıydı ki, **kompleks məktəb**" sözünün özü vaxtaşırı müvafiq müraciətlərdən çıxarılırdı". Ondan (o sözdən) qorxurdular, onu mövcud məktəb qaydaları üçün təhlükəli sayırdılar. "Təzə yaranmış model" neqativ qiymət verilməsi nüfuzlu, bəzən hətta rəhbər dairələrdən gəlirdi. Bu münasibətə qarşı alternativ də yox idi, müdafiə vasitələri də..." (Ermolaev V.Y. "S vekom naravne". Moskva, izdatelstvo "Pedaqogika", 1988, səh.25.)

Bu pedaqoji termini məktəb sistemə cəsarətlə Xaldan orta məktəbinin direktoru Z.Şöyubov gətirdi.

Pedaqoji terminlərin əksəriyyəti **kalklaşaraq** - digər dillərdən tərcümə edilərək Azərbaycan dilinin lü-

ğət tərkibinə daxil olmuşdur. Kalka - sözün hissələr üzrə tərcümə edilib, sonra həmin hissələrin mexaniki surətdə birləşdirilməsidir.

Kalka yolu ilə əmələ gələn pedaqoji terminlər qurluşca müxtəlif olur:

1) bir sözdən (sadə) ibarət olanlar: **aktualnost**-aktuallıq, **ekzamen** - imtahan və s.

2) bir neçə termin - sözdən (mürəkkəb) ibarət olanlar: **biliklərin yoxlanması test metodikası məsələsi** - **question of testing techniques in knowledge control**; **bakalavr dərəcəsi** - **stepen bakalavr**.

Məktəb sistemində pedaqoji terminlərin leksik-semantik qruplarından da istifadə olunur. Məsələn, "baş" sözü ilə xeyli çoxmənalı pedaqoji terminlər yaradılmışdır. Buna aid yuxarıda misallar verilmişdir. Müxtəlif sözlər omonim, sinonim və antonim funksiyalarında çıxış edir. Məsələn, **bal** sözünün pedaqoji arenada anonimik mənası "məktəbdə şagirdlərin biliyinə və əxlaqına verilən qiymət"dir. "Assis-tent" termini imtahanlarla bağlı, "yüngül atletika" - "ağır atletika", "çətin tərbiyə" - "asan tərbiyə" termin birləşmələrinin tərkibində isə antonim cütlüklər (yüngül-ağır, çətin-asan) iştirak etmişdir.

Beləliklə, bu gün məktəblini pedaqoji terminologiyasız təsəvvür etmək olmaz. Aparılan işlərin biri də terminoloji iş olmalıdır. Müəllim və şagirdlər köhnə pedaqoji terminlərin təsirinə qurtarmalıdır. Yeni beynəlxalq terminlərin (pedaqoji mətbuat vasitəsilə məktəblərdə yayılır) mənası pedaqoji kollektivə başa salınmalıdır. Yeni terminlə yeni anlayışın ifadə olunduğunu nəzərə alaraq, onun mənimsənilməsində demokratizmə daha çox meyil edilməlidir.

ETİMOLOJİ TƏHLİL FƏNLƏRARASI ƏLAQƏDƏ VASİTƏ KİMİ

Ramazan VƏLİYEV,
Bakı şəhərindəki 179 saylı
orta məktəbin müəllimi

Hər bir tarixi hadisə dildə müəyyən iz qoyur. Ona görə də dilin, xüsusilə dil tarixinin öyrədilməsində digər fənlərlə əlaqə, müqayisə və paralellərin aparılması çox faydalıdır. Məsələn, IX sinifdə "Etimologiya" mövzusunun tədrisi zamanı Azərbaycan dili və tarix fənlərinin əlaqəli öyrədilməsi çox əhəmiyyətlidir. Tarixi öyrənərkən dil faktlarından istifadə etmək, dil faktlarını izah edərkən tarixi hadisələrə müraciət elmi anlayışların şüurlu dərkinə kömək edir. Etimoloji təhlil zamanı dil və tarix faktlarının qarşılaşdırılması, müqayisəli öyrədilməsi şagirdlərin bu işə marağını daha da artırır. Onlar bu sözlərin mənasını şüurlu surətdə, praktik olaraq mənimsəyir və uzun müddət yadda saxlayırlar. Böyük şairimiz M.Füzuli deyir:

*Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni
xabi-əcəl,
Edə hər saət səni ol uyqudan bidar
söz.*

Tarixi hadisələrin şahidi olub, onu öz daxili xəzinəsində gizlədərkən əbədi yuxuya getmiş sözləri yenedən oyatsaq, onlara "ehya versək"

- diriltsek, bir çox məsələləri daha dərinə, daha dəqiq öyrənə bilərik.

Bəzi sözlərin etimologiyasının araşdırılması və müvəffəqiyyətlə təhlil edilməsi zamanı şagirdlərin ədəbiyyat və tarix fənlərindən aldığı biliklərdən faydalı şəkildə istifadə etməyə çalışıram. Bu zaman məni maraqlandıran aşağıdakı sözlər üzərində iş təşkil edirəm:

1. Qarabağ dialektinin leksikasında "pul-pənə" sözü var. "Pulum-pənəm qurtarıb", "Bir az puldan-pənədən topla, uşağın toyun eləyək", - deyirlər. Pul sözünün mənası aydındır. Bəs "pənə" nə deməkdir?

Bu sözü izah etmək üçün şagirdlərin diqqətini Y.V.Çəmənəminlinin "Qan içində" romanına cəlb edirəm. Həm də "Azərbaycan tarixi" dərsliyindəki "Qarabağ xanlığı" (səh.116) mövzusunun yada salaraq Şuşa şəhərinin salınması, Qarabağ xanlığının möhkəmləndirilməsində Pənəhəli xanın rolu və fəaliyyəti barədə şagirdlərlə müsahibə aparıram. Alınmış nəticələri yekunlaşdıraraq şagirdlərə izah edirəm ki, Qarabağ xanlığının paytaxtı olan Bayat

qalası indiki Ağcabədi rayonunun ərazisində, düzənlik bir yerdə olduğuna, həm də çiy kərpicdən tikildiyinə görə müdafiə baxımından o qədər də yararlı deyildi. Ona görə də Pənəhəli xan təbii istehkam olan Şuşa şəhərinin yerini bəyəndi və orada qala tikdirdi. Dövləti möhkəmləndirdi, öz adına pul kəsdirdi. Pənəhəli xanın şərəfinə bu pul "pənəhəli" adlanırdı. "Pənə" sözü də pənəhəli sözünün təhrif olunmuş şəklidir.

2. Tomiris haqqında əfsanə hamıya məlumdur. Bu barədə şagirdlər hələ V sinifdə məlumat almışlar. Tomiris massagetlərin hökmdarı olmuş, fars hökmdarı Kirə qalib gəlmiş, onun başını kəsərək qan tuluğuna atmış, "Sən qan istəyirdin, indi o qandan doyunca iç", - demişdir. Bu barədə şagirdlərlə kiçik müsahibə təşkil etdikdən sonra onların diqqətini "Tomiris" sözünə cəlb edirəm. Şagirdlərə izah edirəm ki, xalqımızın ən qədim tarixini öyrənmək üçün öz dilimizdə olan yazılı mənbələr çox azdır. Ona görə tarixçilərin istinad etdiyi əsas qaynaqlardan biri də yunan tarixçilərinin əsərləri olmuşdur. Onlar isə hər bir sözü öz tələffüzlərinə uyğunlaşdırmağa çalışmış, beləliklə, sözləri təhrif etmişlər. Burada da belədir. "Tomiris" sözünün sonundakı "is" hissəciyi yunan dilindən gəlmə şəkli əlamətdir. "Tomir" sözündə isə "e" səsinə "o" səsi ilə əvəz etmişlər. Demək, sözün əsl "temir", yəni "dəmir"dir. Qədim daş kitabımız olan Gültəkin abidəsindən bir cümləni yada salaq: "Temir kapığka tegi süledim" (Dəmir qa-

piyədək qoşun çəkdim). "Temir" sözü indi də ad kimi işlənir. Bəzən onu Teymur kimi də tələffüz edirlər. Yeri gəlmişkən, Əmir Teymurun adı da Temir, yəni dəmirdir. Demək, Tomiris kimi tanıdığınız adamın adı "temir" - "dəmir" olmuşdur.

Buradan ikinci bir nəticə çıxarıraq ki, massagetlər türk tayfaları olmuşlar. Demək, türklər bu torpağa qəlmə deyil, buranın əsas yerli xalqıdır. Bu da tarixi düşmənlərimizə layiqli cavablardan biridir.

3. Tariximizi özündə yaşadan maraqlı sözlərdən biri də "Qacar" sözüdür. "Qacar" qədim türk tayfalarından birinin adıdır. Uzun müddət İranda şahlıq etmiş Qacar sülaləsi də həmin tayfadandır. Azərbaycan ərazisində bu adda bir neçə kənd də vardır. Bəs bu söz öz əsasını haradan alır?

Məlumdur ki, Azərbaycandakı bir sıra tayfa, kənd, dağ və s. adlarının bir qismi "Dədə Qorqud" dastanları qəhrəmanlarının adları ilə bağlıdır. Məsələn, Ağdam rayonu ərazisində olan Qaracıq dağı Qaraca çobanın, Tovuz rayonunda olan Dondarlı kəndi Dəli Dondarın adı ilə əlaqədardır. "Dədə Qorqud" dastanları qəhrəmanlarından birinin adı da Dəli Qarcıdır. "Qacar" sözü də "Qarcının" bir variantıdır. Dilimizdə bir "qarcımaq" sözü vardır, qarmarılmaq, toplayıb əlinə almaq mənasında işlənir. "Filankəs işin hamısını qarcıyıb alıb əlinə", - deyirlər. Bu sözdən də "qarcar" - hakimiyyəti və ya əraziləri tutan, öz əlində cəmləyən mənasını verən söz yaradılıb.

4. Etimoloji baxımdan maraqlı do-

ğuran sözlərdən biri də "tatar" sözüdür. Fikrimizcə, bu söz tat-ər sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında "tat əri banladıqda" ifadəsinə rast gəlirik. Bu o zaman idi ki, islam dini türklər içərisində yenice yayılmağa başlayırdı. İslam missionerləri dini yaymaq üçün onların içərisinə gəlirdi. Müəzzinin azan verməsini bunlar yaxşı dərk edib, tam qəbul edə bilmirdilər. Bəlkə də, mənasını yaxşı anlamırdılar. Çünki əvvəlki dini baxışları hələ də yaşayırdı. Gəlmə adamları - islam din yayıcılarını "tat əri" - yad adam adlandırırdılar. Sonralar türklər Rusiyanı işğal etdikdən sonra bu söz rus dilinə keçmiş, bu dəfə ruslar türkləri "tat ər" adlandırmışlar. Beləliklə, "tat ər" sözü "tatar" şəklinə düşmüşdür.

Onu da qeyd edək ki, türklər Avropaya hücum etdikləri zaman "tatar" sözünü eşidən avropalılar onların yeraltı dünyadan gəlmiş əcaib-məxluqlar olduğunu düşünür və bundan dəhşətə gəlirdilər. Romalıların mifologiyasında yeraltı dünyaya "tartar" deyirdilər. "Tatar" sözünün "tartar" sözünə bənzəyişindən onlar belə nəticəyə gəlirdilər ki, tatarlar yeraltı dünyanın adamlarıdır. Bəlkə də, onların məğlub olmasının bir səbəbi də onlarda bu düşüncədən yaranan qorxu idi.

5. Tarixdə "monqol-tatar hücumu" kimi tanınmış hadisə, əslində türklərin Qərbə istiqamətlənmiş böyük yürüşüdür. Bu hərəkətin əsas tərkib hissəsini türk tayfaları təşkil edirdi. Monqollar burada çox cuzi

bir hissə idilər. Bunu onların rəhbərlərinin adlarından da görmək olar. Məs.: monqol hökmdarı kimi təqdim edilən Çingiz xanın adına baxaq. "Çingiz" - "tengiz" sözünün təhrif olunmuş şəklidir ki, bu da "dəniz" deməkdir. Bu adın türk sözü olması göstərir ki, Çingiz xan türk olmuşdur.

6. "Yevlax" sözünün yaranma tarixi çox maraqlıdır. Bu ərazi Qarabağ xanlığına daxil olub, xanın ov yeri idi. "Ovlaq" sözü sonralar formasını dəyişərək "Yevlax" şəklinə düşmüşdür. M.P.Vaqif "hayif ki, yoxdur" rədifli şerini məhz bu ərazidə ovda olarkən yazmışdır.

7. "Fayton" və "lampa" sözləri dilimizdə necə yaranmışdır, mənası nədir? Yunan mifologiyasında baş allah Zevsin bir arabası varmış. Müəyyən vaxtlarda bu arabasına minib səmada sürərdi. Bu zaman göy gurlayar, şimşək çaxarmış. Bu barədə Homerin "İliada" və "Odisseyə" əsərlərində ətraflı məlumat verilir. Zevsin bu arabasına iki at qoşulmuşdur. Onlardan birinin adı Faeton, o birinin adı isə Lampdır. Demək, fayton və lampa sözləri həmin atların adından götürülmüşdür.

Etimoloji təhlilin bu cür qurulması şagirdlərdə həm dilə maraq oyadır, həm də onlarda başqa fənlərdən aldıkları bilikləri sistemləşdirmək, bir-biri ilə əlaqələndirib məntiqi nəticə çıxarmaq, müstəqil düşünmək qabiliyyəti yaradır. Bu cəhətdən etimoloji təhlilin şagirdlərin intellektual səviyyəsinin inkişafında xüsusi əhəmiyyəti vardır.

ŞAĞIRDLƏRDƏ MÜSTƏQİL TƏHLİL BACARIĞININ FORMALAŞDIRILMASI

Ruhəngiz NƏCƏFOVA,
Neftçala rayonundakı Qırmızıkənd kənd
orta məktəbinin müəllimi

Bildiyimiz kimi, "ədəbiyyat" sözü ərəb dilindəki "ədəb" sözündəndir. Mənası zəriflik, incəlik, tərbiyə, əxlaq, elm, mərifət və sair deməkdir. Deməli, ədəbiyyatın birinci vəzifəsi insanı tərbiyə etməkdir. Bu baxımdan da şagirdlərin təlim-tərbiyəsi işində ədəbiyyat dərsləri böyük imkanlara malik fəndir. Ədəbiyyat dərslərinin də əsas canı, mayası bədii əsərlərin tədrisidir. Bədii əsərləri oxumaq və öyrənməyin əsası isə məktəbdən başlanır.

Ən yaxşı sənət əsərlərində dövrün, zamanın vacib və aparıcı problemləri ümumiləşdirilir, bəşəri ideyalar təbliğ olunur, yüksək insani hisslər qələmə alınır, yaddaqalan, dolğun xarakterlər yaradılır. Məhz bu cür əsərlər yüksək bədii təsir gücünə malik olur. Belə əsərləri oxumaq, öyrənmək mənəvi ehtiyaca çevrilir, oxucunu - şagirdi daxilən zənginləşdirir.

Şagirdlər insanı, onun mənəvi zənginliyini və yüksəkliyini bədii əsərlərin imkanları ilə daha yaxşı mənimsəyir və nümunə götürürlər. Bədii əsərlərin mənimsədilməsində əsər və oxucu (şagird) arasında keçidi nizamlayan şəxs müəllimdir. O, müxtəlif metodlarla öz məqsədinə çatmağa çalışır. Bunun üçün də bədii əsərlərdən alınan ədəbi bilik və zövqün daha möhkəm olmasını şagirdlərə konkret təhlillərlə

başla salmalıdır. Məsələn: əsərin ideya və bədii xüsusiyyətlərinin təhlili, süjet və kompozisiya üzrə iş və sair bu qəbiləndir. Bu vaxt müəllim həm də çalışmalıdır ki, şagirdlər bədii əsərə **kororanə** yanaşmasınlar. Bəzi müəllimlər belə fikirləşirlər ki, şagird nə tənqidçidir, nə də yazıçı. Dərsləkdəki təhlillə razılaşmaq yaxşıdır. Çünki dərslək müəlliflərinin hər biri tanınmış alimlərdir. Bu müddəə düzgün deyildir. Müəllim unutmamalıdır ki, ədəbiyyat tədrisində mühüm şərtlərdən biri də şagirdlərdə düzgün düşünmə qabiliyyətini inkişaf etdirməkdən, onlarda öyrəndiklərini həyata tətbiq etmək bacarığı aşılamaqdan ibarətdir.

Bədii əsərin təhlilinə gedən yol əsərin oxusu, məzmunu, mətni üzərində aparılan işdən başlanır. Bu mərhələləri keçmədən əsəri dərk etmək qeyri-mümkündür. Bədii əsərləri öyrənmək üçün ilk oxu, ilk tanışlıq kifayət etmir. Əsərləri təkrar oxumaq lazım gəlir. Hətta yaxşı oxucular belə irihəcmli, çoxsüjetli, mürəkkəb kompozisiyalı əsərləri daha yaxşı başa düşmək üçün bir və ya iki dəfə oxu ilə razılaşırlar. Məsələn, məşhur yazıçı, Nobel mükafatı laureatı A.İ.Bunin L.N.Tolstoyun "Hərb və sülh" romanını əlli dəfə, milliyətçə azərbaycanlı olan, fransız dilində yazıb-yaradan Ümm-əl-Banu həmin əsəri on dəfə

təkrar oxumuşdur. Doğrudur, bəzən bu cür təkrar oxu sənətə, sənətkarlığa vurğunluqdan irəli gəlir. Lakin təcrübə göstərir ki, təkrar oxu əsəri daha yaxşı başa düşməyə imkan verir.

Adətən, kiçik həcmli əsərlərin oxusu sinifdə müəllimin və ya şagirdlərin ifasında səsləndirilir. İrihəcmli əsərlərin oxusu isə müstəqil reallaşdırsa, daha məqsədəuyğundur. Sinifdə isə həmin əsərlərdən müəyyən parçaları oxumaq kifayətdir. İlk oxu, ilk tanışlıq bitəndən sonra əsərin təhlilinə keçilir. Təhlil, əlbəttə ki, müəllimin göstərişi ilə aparılmalıdır. Bu zaman müəllim şagirdin təhlil üzrə sərbəst iş aparmasına nail olmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə etməlidir. Bu üsullar isə müəllimin özünün yaradıcılıq fantaziyasının süzgəcindən keçərək hasilə gəlməlidir. Yeni hər bir müəllim şagirdləri təhlil üzrə sərbəst işlətmək üçün yollar axtarıb tapmalıdır. Aydındır ki, ədəbiyyat iki mərhələdə tədris olunur: aşağı və yuxarı mərhələdə. Aşağı mərhələ V-VIII sinifləri, yuxarı mərhələ IX-XI sinifləri əhatə edir.

Məlumdur ki, ev tapşırıqlarından məqsəd şagirdə müstəqil çalışmağı öyrətməkdir. Müstəqil çalışan şagird sərbəst təhlil vərdişləri ilə silahlana bilər. Qeyd etdiyimiz kimi, V-VIII siniflərdə bədii əsərin təhlili nə qədər səthi aparılırsa, IX-XI siniflərdə bunun əksinə olur. Lakin təhlilə yiyələnmə vərdişləri dərinləşir, daha da möhkəmlənir. Həm aşağı, həm də yuxarı siniflərdə buna dair misallar gətirək.

Beşinci sinifdə "Meymun və tısbığa" təmsili tədris olunurdu. Təmsil sinifdə oxunduqdan sonra evə belə bir tapşırıq verildi: Təmsilin məzmununa dair plan tutun. Hamı sərbəst surətdə evdə işləməli idi. Belə də oldu. Növbəti dərstdə ev tapşırıqları yoxlandı. Müxtəlif planlar içərisindən ən layiqliləri seçildi və həmin planlardan da biri əsasında şagirdlər təmsilin məzmununu nağıl etdilər. Məzmun nağıl edil-

dikdən sonra sinifdə belə bir sorğu aparıldı:

Müəllim: - təmsil daxilində neçə müstəqil əhvalat verilmişdir?

Şagird: - təmsildə iki müstəqil əhvalat söylənmişdir.

Müəllim: - Bu əhvalatların bir-biri ilə əlaqəsi varmı?

Şagird: - Bəli, var.

Müəllim: - Onda deyə bilərsinizmi, təmsildə əsas fikir nədən ibarətdir?

Bu sualın cavabları müxtəlif olur və müəllim çalışmalıdır ki, şagirdlərin müstəqil fikir söyləməklərinə geniş imkan yaratsın. Verilən çalışmalardan aydın olur ki, şagirdlər əsas fikri söyləməyə çox can atırlar. Bəziləri düzgün cavab tapsa da, bu cavabı ifadə edə bilmirlər. Bəzilərində fikir aydınlığı yoxdur. Müəllim isə səbrlə doğru cavab alınana qədər gözləməlidir. Nəhayət, ümumiləşmiş bir fikir doğur.

Şagird: - Dostluq.

Müəllim: - Bəli. Yaxşı, siz şagirdlər təmsildən özünüz üçün necə nəticə çıxarırsınız?

Bu zaman daha müxtəlif cavablar alınır. Hər kəs nə isə demək, doğru cavab vermək, öz fikrini söyləməyə çalışır. Hiss edirəm ki, şagirdlər bütün söyləri ilə müstəqil düşünüb-danışmağa can atırlar. Nəhayət, doğru cavab alınır.

Şagird: - Biz çalışmalıyıq ki, dost olduğumuz şəxslə dostluğu sona qədər davam etdirək, dostu əziz tutaq.

Müəllim: - Bəli, tamamilə doğrudur. Sonra dərsi yekunlaşdıraram.

Aşağı siniflərdə təhlili sorğu formasında təşkil etmək daha məqsədəuyğundur. Axı şagirdlər bu işi yeni öyrənirlər, həm də kiçik yaşlı məktəblilər arasında rəqabət böyük olduğu üçün hər kəs "birinci mən deyim" fikri ilə də çalışır. Sorğu maraqlı, canlı keçir. Həm sinif bütünlükdə işləyir, həm də sərbəst təhlil vərdişləri şagirdlərə aşılanır.

Onuncu sinifdə isə mənərə tamamilə başqadır. Şagirdlər bir qədər sakit, səbrli görünürlər. Onlarla başqa üsulla

işləmək lazım gəlir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı tədris olunur. Mövzu ictimai motivli şerlərdir, konkret olaraq "Görmədim" şeridir. Şerini iki dəfə oxusu keçirilir. Müəllimin və şagirdlərin ifasında. Sonra evə belə bir tapşırıq verilir: Şeri ifadəli oxumaq, şerə işlənən çətin söz və ifadələri seçmək. Həmin sözlərin izahını vermək.

Gələcək dərstdə ev tapşırıqları yoxlanılır, məlum olur ki, şagirdlər aşağıda sadalanan sözləri seçmiş və izahını verməyə çalışmışlar: *müxənnət, nakəs, peyvəsti eyləmək, bihudə, kar.*

Bu iş tamamlandıqdan sonra şagirdlərə şeri bənd-bənd oxuduram. Sonra ədəbiyyatdan iş dəftərlərinə şerini ilk bəndini yazmağı tövsiyə edirəm. Tapşırıq icra edilir.

Müəllim: - Birinci bənddəki bədii ifadə vasitələrinin, sinonim, omonim, antonim, frazeoloji birləşmələri və s. tapın.

Şagirdlər bir-iki dəqiqə ərzində bu tapşırığı yazılı surətdə icra edib müəllimə izahat verirlər. Məlum olur ki, əksər şagirdlər tapşırığı bu qaydada icra etmişlər. Yalnız bəziləri qısaylara yol vermişdir.

Qalan dörd bənd də bu qaydada təhlil edilir.

Şerini dəftərə köçürülməsi onun təhlilini asanlaşdıran amillərdəndir, çünki şagird misraları köçürdükcə şerlə də yaxından təmasda olur, onu dərinləndirir.

Evə tapşırıq: Şeri əzbər öyrənmək, hər bəndin mahiyyətini açmağa çalışmaq. Növbəti dərstdə ev tapşırıqları aşağıdakı qaydada yoxlanılır:

Müəllim: - Birinci bəndi söylə və mənasını aç.

Şagird: - *Bivəfanın, müxənnətin, nakəsin, Doğru sözün, düz ilqarın görmədim. Namərdin dünyada çox çəkdim bəhsin.*

Namusun, qeyrətin, arın görmədim.
Aşıq burada demək istəmişdir ki, bu

dünyada etibarsız, vəfasız adamlarda doğru söz yoxdur. Namərdə nə qədər yaxşılıq edilsə də onlarda namus, qeyrət, ar görmək mümkün deyil.

Beləliklə, şer bu qayda ilə təhlil edilir. Bu dərstdə mən şagirdlərin yazılı və şifahi formada sərbəst təhlil aparmalarına nail oldum.

Epik və dramatik əsərlərin təhlili lirik əsərlərindən fərqlənir. Məsələn: onuncu sinifdə "Hekayəti müsyo Jordan həkimi-nəbatat və dərviş Məstəli şah cadugünü-məşhur" əsərinin təhlili aşağıdakı kimi aparılmışdır:

Əsərin oxusu sinifdə təşkil olundu (rollar üzrə). Hər şagird ona tapşırılmış rolu səsləndirdi. Belə oxu təhlili asanlaşdırdı. Çünki şagirdlər əsərdəki hadisələrin bir növ iştirakçısına çevrilmişdilər.

Əsərin mövzusu, ideyası, konflikti haqqında özüm məlumat verdim. Məqsədim obrazların səciyyəsi üzərində şagirdləri müstəqil işlətmək idi, hər obrazı müxtəlif üsulla təhlil etdirirdim, Dərviş Məstəli şah surətini əsərdən aşağıdakı parçanı şagirdlərin dəftərinə yazdırmaqla təhlil etməyi tapşırırdım: "Bu böyük xanım bu iş üçün mənə yüz təzə bacarıq verəcəkdir. Bir adam da bu sirri bilməyəcək. Bacarıqları alan kimi on günə qədər özümü Arazın o tayına sala bilərəm. Məni orada kim tapacaqdır?"

Şagirdlər bir-iki dəqiqə ərzində düşünürlər, sonra öz fikirlərini söyləyirlər. Bütün sinfin iştirakı ilə surət təhlil olunur.

Müsyo Jordan surəti isə surətin həyatı-səciyyəsinin qarşılıqlı cədvəli çəkilmiş formada açıldı. Surətin həyatının müəyyən epizodu cədvələ yazılır. Məsələn: Müsyo Jordan Fransadan Qarabağa gəlir. (surətin həyatı) Surətin səciyyəsi: O, nəbatat alimidir. Fransızdır, məqsədi Qarabağdakı bitki aləmini öyrənməkdir və s. (bu cavabı şagirdlər hazırlayırlar).

Evə tapşırıq: Digər obrazların sə-

ciyyəsinə vermək.

Şagirdlər evdə digər obrazları sərbəst surətdə təhlil etməyi bacarmışdılar. Bədii əsərlərin süjet və kompozisiyası üzərində şagirdləri müstəqil surətdə işlətmək üçün müəllimin əlverişli imkanları vardır. Məsələn: səkkizinci sinifdə bu proses aşağıdakı qaydada aparılmışdı:

Sinifdə M.F.Axundzadənin "Hacı Qara" əsəri tədris olunurdu. Əsərin oxusu keçirildi. Şagirdlər komediyanın planını tərtib edərək məzmununu nağıl etdilər. Sonra əsərin ideyasının, obrazlarının səciyyəsi verildi.

Süjet və kompozisiya üzərində işləməyin növbəsi çatmışdı. Bu zaman sərbəst formada şagirdləri işlətməyi planlaşdırdım. Əvvəlcə sinifdə sorğu keçirdim, şagirdlərin süjet və kompozisiya barədə biliklərini yada salmağa çalışdım.

Müəllim: - Süjet nədir?

Şagird: - Süjet fransız sözüdür. Əsərdəki hadisələrin müəyyən xətt üzrə inkişaf etdirilməsi deməkdir.

Müəllim: - Süjetin hansı mərhələləri var?

Şagird: - Süjetin beş mərhələsi var: ekspozisiya, zavyaska, kulminasiya, razvyazka, final (hər mərhələ izah edildi).

Müəllim: - Bəs kompozisiya nədir?

Şagird: - Kompozisiya tərtib, təşkil, əlaqə deməkdir. Bədii əsərin bütün hissə, ünsürlərinin sistemə surətdə təşkilinə, tərtibinə kompozisiya deyilir.

Mən şagirdlərin verdiyi cavablarla razılışır və onların cavablarını ümumiləşdirərək gözdən yayınan cəhətlərin izahını özüm verirəm. Sonra şagirdlərə əsərdəki hadisələrin inkişaf məqamları haqqında müxtəlif suallar verirəm: (Hacı Qara nə üçün bəylərlə qaçaq mal alverinə getməyə razılıq verdi? Qaçaq mal alverindən qayıdarkən yolda hansı hadisələr baş verdi? və s.). Məqsədim şagirdlərin süjet və kompozisiya üzərində işləməsinə yol göstərmək, təkan

verməkdir. Sonda sinfə sərbəst surətdə süjetin mərhələlərini, kompozisiyanı müəyyənləşdirməyi tapşırıram. Şagirdlər sinifdəcə bu tapşırığın icrasına başlayırlar. On-on beş dəqiqə ərzində tapşırıq icra olunur. Cavablar yoxlanılır. Məlum olur ki, şagirdlərin əksəriyyəti düzgün cavablar tapmışlar. Bəzi şagirdlər isə yanlışlığa yol vermişlər. Düzgün cavab şagirdlərin ifasında sinif qarşısında dinlənir. Yanlış icra edənlər səhvlərini düzəldirlər. Beləliklə süjet və kompozisiya üzərində şagirdlərin sərbəst çalışması prosesini bu formada təşkil etmək mümkündür.

Şagirdlərə sərbəst təhlil vərdişlərinin yaradılmasında inşa yazılarının da böyük əhəmiyyəti vardır. Əlbəttə, söhbət tədris olunan bədii əsərlərin təhlili ilə bağlı inşaların yazdırılmasından gedir. Bu vaxt müəllim diqqəti birinci növbədə inşa hansı adı verəcəyinə yönəltməlidir. Şagirdlər "nə üçün", "nə səbəbə", "nəyə görə" suallarına cavab verməyi tələb edə bilsin. Belə olduqda şagird qoyulmuş problemə münasibətini bildirər, fikirləşməyə, düşünməyə məcbur olar. Məsələn, "M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsərindəki Leyli və Məcnun surətlərinə necə münasibət bəsləyirsən", "Mən kefli İsgəndərin hansı hərəkətləri ilə razıyam, hansıları ilə razı deyiləm" və s. Müstəqil düşüncə, təfəkkür həmişə problem və ya sualdan, təəccüb və ya şübhədən, ziddiyətdən başlanır.

Unutnamalıyıq ki, bu günün şagirdi gələcəyin müəllimi, həkimi, memarı, bəstəkarı, bir sözlə, cəmiyyətin qurucularıdır. Biz müəllimlərin də borcu onları cəmiyyətə layiq, müstəqil, təşəbbüskar şəxsiyyətlər kimi yetişdirməkdir. Bu sahədə dil-ədəbiyyat müəllimlərinin çiyinlərinə düşən ağırlıq, məsuliyyət daha böyükdür. O, xüsusən, bədii əsərlərin öyrədilməsində şagirdlərini yaradıcı axtarışlara qoşmalı, onlarda müstəqil fikir söyləmək bacarığını formalaşdırmalıdır.

QRUP-MƏŞĞƏLƏ ÜSULUNDAN NECƏ İSTİFADƏ EDİRƏM

Sona HACIYEVA,
Sumqayıt şəhərindəki "Təfəkkür"
liseyinin müəllimi

Rеспублиkamızda hamı ilk təhsilini, əsasən, orta məktəbdə alır, burada elmlərin əsaslarına yiyələnir. Bir tərəfdən elmi-texniki tərəqqinin sürəti, digər tərəfdən elmi informasiyaların həcmının artması təhsil sisteminə, ənənəvi təlim metodlarına yenidən baxılmasını, gənclərdə sərbəstlik, iş, fikir təşəbbüskarlığı, bir-biri ilə əməkdaşlıq kimi keyfiyyətlər tərbiyə edilməsinin zəruriliyini üzə çıxarır.

Bunu dərinləndirən dərk edən alimlər, müəllimlər ənənəvi təlimin bazisi əsasında yeni təlim üsulları yaradır, onlara uyğun dərslər proqramları tərtib edir, yazırlar.

Təlimin bütün fənlərə tətbiq edilib böyük səmərə verə bilən üsullarından biri də qrup-məşğələ üsuludur. Təcrübə apardığım on beş il ərzində qrup-məşğələ üsulunun ənənəvi dərstdən qat-qat üstün olduğunu yəqin etmişəm.

Qrup-məşğələ üsulunun mahiyyəti belədir:

Sınıf şagirdlərin sayından asılı olaraq 5-6 qrupa bölünür. Hər qrupda 5-6 şagird olur. Şagirdlər qruplara xasiyyət uyğunluğuna və işləmək qabiliyyətinə görə bölünürlər. Hər qrupun üzvləri öz aralarından bir nəfər daimi qrup rəhbəri seçirlər. Burada əsas şərt qrupun bütün üzvlərinin ona inanması, etibar etməsidir. Daimi qrup rəhbərindən əlavə, hər dərs üçün qrupun bir üzvü müvəqqəti qrup rəhbəri seçilir və həmin dərs üçün

daimi rəhbərin malik olduğu bütün hüquqlara malik olur. Bu, qrupun bütün üzvlərinin daim öz aktivliyini saxlamasına kömək edir, zəif oxuyan uşaqların məsuliyyətini artırır.

Daimi qrup rəhbərləri müəllimin yaxın köməkçiləridir. Onlar öz qruplarında aparıcı rol oynayır, qrupun bütün üzvlərinin fəal işləməsinə çalışır, müzakirə olunacaq mövzuların seçilməsində də müəllimə kömək edirlər.

Qrup-məşğələ üsulu ilə təlim prosesində işin tərbiyəvi əhəmiyyəti ön plana çəkilir. Buna nail olmaq üçün şagirdlərə kollektivçilik, "hamı bir nəfər üçün, bir nəfər hamı üçün" prinsipi aşılamaq lazımdır. Sinifdə tərbiyə işi qaydada olduqda şagird yalnız yaxşı qiymət almaq xatirinə yox, məhz bilik almaq üçün vicdanla, şüurlu surətdə çalışır. Bu üsulla işləyən sinifdə şagird pis qiymət alarkən özündən çox sinfin müvəffəqiyyət faizini aşağı salacağını, ona tapşırılan işi görmədiyi üçün yoldaşlarını pis vəziyyətdə qoyacağını düşünür. Bir sözlə, sinifdə şagirdin vicdanı ilə müəllim əlbir işləyir.

Qrup-məşğələ üsulu ilə keçilən dərslərin əsas şərtlərindən biri də şagirdə verilən sərbəstlikdir. Bu sərbəstlik çoxtərəflidir. Məsələn: adi dərstdə şagirdin yerdən danışımağı qadağandır. Bizim dərslərdə isə danışıqsız keçinmək mümkün deyil. Qrup-məşğələ üsulu ilə keçilən dərslərdə şagirdlər bir-biri ilə, müəllimlə danışırlar. Bu söhbətlər zamanı

onlar özləri də hiss etmədən biliklərini bir-birinə ötürürlər, yəni sinifdə qarşılıqlı bilik mübadiləsi gedir.

Qrup-məşğələ üsulu ilə işləyən müəllim hər dərs üçün evdə materiallar hazırlayır. Bu materialları dərsin tələblərinə uyğun olaraq kartoçkalara yazır və sinifdə qruplara paylayır. Keçmiş dərsə cavab vermək üçün hər qrup dərsin əvvəlində konkret tapşırıq alır. Hər qrup öz ürəyinə yatan mövzunu seçdikdən sonra şagirdlərə tapşırığı müzakirə edib cavab hazırlamaq üçün 3-5 dəqiqə vaxt verilir. (2 qrup eyni mövzunu götürmək istədikdə püşk atılır). Uşaqlar cavab hazırladıkları müddətdə müəllim qruplar arasında gəzir, qrupların mövzuları necə araşdırmalarına nəzarət edir, hansı qrupunsa səhv yolla getdiyini gördükdə hiss olunmadan söhbətə müdaxilə edir, onları düzgün istiqamətləndirir. (Ənənəvi dərstdə bu imkanlar yoxdur).

Bütün qrupların cavabları hazır olduqda hər qrupdan təklif olunan şagird qalxıb bütün qrupun hazırladığı cavabı danışır. Əgər cavab genişdirsə, o qrupun üzvləri arasında bölünür, hər kəs daha yaxşı bildiyi hissəni danışır.

Bir qrup cavab verdikdən sonra başqa qrupların həmin cavaba aid tənqidi fikirləri dinlənir. Onlar səthi danışılmış, yaddan çıxmış hissələri əlavə edirlər. Sonra başqa qrupa söz verilir. Beləliklə, müzakirə axıra qədər davam etdirilir. Əgər bir dərs kifayət etmirsə, müzakirənin ardı gələn dərsə keçirilir. Burada əsas şərt daha çox mövzu keçmək yox, keçdiyən mövzunu dərindən, hərtərəfli öyrənməkdir.

Bütün qruplar cavab verdikdən sonra hər bir qrupun üzvləri özləri üçün qiymət çıxarırlar. Qiymətləri həmin dərs üçün seçilən qrup rəhbəri elan edir və əsaslandırır. Dərstdə şagirdlərə qiymət verilməsində son söz müəllimindir. O, qiymətin hansı iləsə razılaşmaya da bilər. Lakin belə olduqda, o öz fikrini faktlarla sübut edərək şagirdləri inandırmalıdır.

Qrup-məşğələ üsulu ənənəvi dərstdən

fərqli olaraq, mütəhərrik olduğundan bu üsulla keçilən dərslərə başqa mütərəqqi dərs üsullarını tətbiq etmək çox asandır və tətbiq olunan üsul adama lazımsız yamaq təsiri bağışlamır. Əksinə, dərsi daha maraqlı, keyfiyyətli edir, zənginləşdirir. Apardığım təcrübəyə istinadən deyə bilərəm ki, qrup-məşğələ üsulu ilə keçilən dərslərə "əməkdaşlıq pedaqogikası"nın ən maraqlı ideyalarını - "şəbəkə" üsulunu, fərdi işi, frontal sorğunu bir dərs müddətində tətbiq etmək olar. Uşaqlara daha dərindən və ətraflı bilik vermək, verilən bilikləri onların yaddaşında yaxşı möhkəmləndirmək olar. Qrup-məşğələ üsulunun Azərbaycan dili dərslərində necə tətbiq edildiyinə nəzər salaq:

VI sinifdə "Sifət" bəhsinin tədrisinə proqram üzrə 16 saat vaxt verilmişdir. Bu saatların 11-i sifətə aid qaydaların öyrədilməsinə, 5 saat isə verilən biliklərin çalışmaları möhkəmləndirilməsinə ayrılır.

Biz bu bəhsi Lisenkovanın böyük bloklar ideyasından istifadə edərək aşağıdakı qaydada qrup-məşğələ üsuluna uyğunlaşdırdıq:

1. Sifət haqqında məlumat, sifətin quruluşca növləri. (Dərsin izahı).
 2. Dərsin qruplarla soruşulması. Çalışmalar həlli.
 3. Düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin yazılış və tələffüzü. (Dərsin izahı)
 4. Dərsin qruplarla soruşulması və çalışmalar həlli.
 5. Sifətin müqayisə dərəcələri. (Dərsin izahı)
 6. Dərsin qruplarla soruşulması.
 7. Çalışmalar həlli.
 8. Sifətin isim kimi işlənməsi, sifətin başqa nitq hissələrinə oxşar və onlardan fərqli cəhətləri. (Dərsin izahı)
 9. Dərsin qruplarla soruşulması, çalışmalar həlli.
 10. Sifətin morfoloji təhlili.
- Şagirdlər ibtidai sinifdə sifət haqqında məlumat almışlar. Ona görə də mən 1-ci dərsin izahına frontal sorğu ilə başlayıram:

1. Sifət nəyə deyilir?

2. Sifət hansı suallara cavab verir?
3. Sifət hansı nitq hissəsinə aid olur?
4. Sözlər quruluşca neçə cür olur?
5. Sifətlər də sözdürsə, onda sifətin quruluşca neçə növü var?
6. Düzəltmə sözlər necə əmələ gəlir?
7. Siz hansı sifət düzəldən şəkilçilər tanıyırsınız?
8. Müəkkəb sözlər necə əmələ gəlir?
9. Müəkkəb sifətlərə aid misallar deyə bilərsiniz?

Mən burada sualları kəsib sifət düzəldən şəkilçilərin hamısını saydım. Misallar dedim, sonra şagirdlərdən də onlara oxşar misallar deməyi tələb etdim.

Sonra mürəkkəb sifətlərin yazılışca 3 qrupa bölündüyünü, bitişik, defislə və ayrı yazıldığını dedim və hər birinin növlərini misallar çəkə-çəkə saydım. Mən misallar çəkəndə şagirdlər də buna oxşar nümunələr deyirdilər. Uşaqların yaddaşındakı köhnə bilikləri təkrarlamaq üçün yalnız onlar üçün yeni olan məlumatı özüm izah etdim. Beləliklə, yeni dərsin izahı qurtardı. Qalan vaxtda bu mövzuya aid verilmiş çalışmaları həll etdik.

Evdə 503, 504, 520, 521-ci çalışmaları yazmağı, 56, 57, 58, 59-cu §-ləri öyrənməyi tapşırıdım.

2-ci dərsin əvvəlində ev tapşırığını qruplarla yoxlayıb qiymətləndirdik. Sonra qruplar keçən dərsi danışmaq üçün aşağıdakı məzmununda yazılı tapşırıqlar aldılar:

1. Sifət haqqında məlumat. Sifətin sualları, isimdən fərqli cəhətləri.
2. Sadə sifətlər, əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər, onların fərqi. Sadə sifətlərin düzəltmə və mürəkkəb sifətlərdən fərqi.
3. Sifət düzəldən şəkilçilərin növləri, isimdən və feldən sifət düzəldən şəkilçilər.
4. Müəkkəb sifətlərin əmələ gəlməsi yolları və növləri.

Hər qrup bu mövzular içərisindən öz ürəyinə yatan seçdikdən sonra onlara cavab hazırlamaq üçün 4-5 dəqiqə vaxt verildi. Şagirdlər tapşırıqda qoyulan

suallara ətraflı cavab verdilər.

Dərsin son 3 dəqiqəsində şagirdlər öz cavablarını qiymətləndirdilər, evdə yazmaq üçün aşağıdakı məzmununda tapşırıq aldılar:

1. Verilmiş sözlərin içərisindən sifətləri seçib yazın:

Sərgi, sarımtıl, tünd-göy, qaçmaq, ağlağan, doğru, meşəbəyi, sarı, açıq-qırmızı, gülmək, güləyən, yamyasıl.

2. Verilmiş sözlərin içərisindən düzəltmə sifətləri seçib yazın.

Zərif, sarı, ağımtıraq, göyümsov, ağ-təhər, dadlı, şabalıdı.

3. Verilmiş düzəltmə sifətlərin hansılarının isimdən, hansıların feldən düzəldiyini müəyyənləydirin və seçib yazın.

Danışqan, şirəli, ağlağan, sürüşkən, daşlı, evli, durğun, yorğun, solğun, susuz, otsuz, yağlı, armudu, şabalıdı, zoğalı.

Üçüncü dərsə ev tapşırıqlarının qruplarla yoxlanıb qiymətləndirilməsi ilə başladıq. Sonra mən "Sifət düzəldən şəkilçilərin və mürəkkəb sifətlərin yazılış və tələffüzü" mövzusunun izah etdim. Bu mövzunun da izahında şagirdlərin köhnə biliklərinin təkrarına geniş yer verdik. Bunun üçün mən evdə istiqamətləndirici suallar hazırlamışdım:

1. Şəkilçilər yazılışca neçə cür olur? Onlar hansılardır?
2. Kim sifət düzəldən şəkilçilərə misallar deyər?
3. Bu şəkilçilər neçə cür yazılır?
4. Şəkilçilər hansı qanuna əsasən 2 və 4 cür yazılır?
5. *-ıq, -uq, -q, -kin, -kən, -kən* şəkilçiləri ilə düzələn sözlər necə tələffüz edilir?
6. Sizcə, bu nə üçün belədir?
- Mən burada suallarımı kəsib son sualın cavabını özüm izah etdim. Sonra yenə sualları davam etdirdim.
7. Nə üçün *sırası, inqilabi, səmavi* sözlərinə şəkilçiləri ahəng qanununa uyğun artırılmayıb?
8. Siz ahəng qanununa tabe olmayan daha hansı sifətdüzəldən şəkilçiləri tanıyırsınız? (bi-, ba-, na-, a-, anti-)
9. Onlar neçə cür yazılan şəkilçilərdir?

10. Sözlər hansı qaydalara əsasən bitişik, defislə və ayrı yazılır?

Şagirdlər "Mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi" bəhsində bu barədə ətraflı məlumat aldıkları üçün cavab verməkdə çətinlik çəkmədilər və mən mürəkkəb sözlərin yazılışına aid qaydaların mürəkkəb sifətlərə də aid olduğunu qeyd edib, hər birinə aid misallar söylədim, uşaqlar da öz misallarını əlavə etdilər.

Dərsin sonunda onlar qruplarla yazmaq üçün ev tapşırığı aldılar:

1. Feldən sifət düzəldən şəkilçilərin hərəsinə 3 nümunə yazın.

2. İsmədən sifət düzəldən şəkilçilərin hər biri ilə düzələn 3 söz yazın.

3. Bitişik yazılan mürəkkəb sifətlərin hər növünə aid 3 söz yazın.

4. Defislə və ayrı yazılan mürəkkəb sözlərin hər növünə aid 2 söz yazın.

4-cü dərsin əvvəlində ev tapşırığı qruplarla yoxlanılıb qiymətləndirildi. Sonra qruplar "Düzəltmə və mürəkkəb sifətlərin yazılışı və tələffüzü" mövzunu danışmaq üçün aşağıdakı məzmununda yazılı tapşırıqlar aldılar:

1. Şəkilçilərin yazılışca növləri, sifət düzəldən şəkilçilərin yazılışca növləri. Ahəng qanununa tabe olmayan sifətdüzəldən şəkilçilərin yazılışca növləri. Ahəng qanununa tabe olmayan sifətdüzəldən şəkilçilər. Yazılışı ilə tələffüzü fərqlənən sifətdüzəldən şəkilçilər.

2. Mürəkkəb sifətlərin yazılışca növləri, bitişik yazılan mürəkkəb sifətlər.

3. Defislə yazılan mürəkkəb sifətlər.

4. Ayrı yazılan mürəkkəb sifətlər, onların əsl mürəkkəb sifətlərdən fərqi.

Qruplar cavab hazırladıqları müddətdə mən sinifdə gəzib hər qrupun necə hazırladığına fikir verdim, ehtiyacı olanlara kömək etdim. Sonra şagirdlərin yoxladıqları ev tapşırıqlarına baxdım.

Qruplar ardıcılıqla dərsi danışdıqca digər qrupların onların cavabı haqda tənqidi fikirləri, əlavələri də dinlənir, haqlı tənqid qəbul edilir, səhv fikir rədd edilirdi.

Dərsin sonunda yenə qruplar yazılı

ev tapşırığı aldılar:

1. Verilmiş sifətləri düzgün yazın: *ağ-ap-paq, uzun-sov, açıqsarı, qara-qara, şirin şirin, tündqırmızı, şip-şirin, uzun boğaz, enli kürək, sarı bəniz, uzun saç, kəm şirin.*

2. Verilmiş düzəltmə sifətləri mənə növlərinə görə qruplaşdırıb yazın:

Gərəkli, ağırlı, səbirlı, dəyərsiz, ağ-lağan, uçağan, zoğalı, qıpqırmızı, uzun-sov, çalışqan, şabaladı, göyümtül, sarışın, narazı, baməzə, bisavad, dərdli, ağırsız, zorbaca.

3. Bitişik və defislə yazılan mürəkkəb sifətlərə aid 10 misal yazın, onların qarşısında tələffüz qaydalarını göstərin.

4. Yazılışı ilə tələffüzü fərqlənən düzəltmə sifətlərə aid 10 misal yazıb, qarşısında tələffüz şəklini göstərin.

Qrup-məşğələ üsuluna müvəffəqiyyətlə tətbiq edilə bilən yeni təlim üsullarından biri **beyin həmləsidir**. Bu üsulun mahiyyəti belədir ki, qarşıya həlli tələb olunan konkret problem qoyulur. Onun həlli 3 mərhələyə bölünür:

1-ci mərhələdə problemin mahiyyətinin qrupun bütün üzvləri tərəfindən başa düşülməsi təmin edilir;

2-ci mərhələdə onu həll etmək üçün hər kəs öz ideyasını irəli sürür. (Bütün fikirlərin axıra qədər dinlənməsi və yazılması vacibdir. Buna ideyaların generasiyası deyilir);

3-cü mərhələdə irəli sürülən bütün ideyalar saf-çürük edilir, onların ən yaxşısını götürülüb problemin həllinə tətbiq edilir.

Ədəbiyyat dərslərində bu üsulun tətbiqinə sinifdən xaric tədbirlərdən başlamaq olar. Bunun üçün müəllim hər hansı bir bayramın keçirilməsi ilə əlaqədar qruplara öz ssenarilərini yazmağı tapşırır. Hər qrup ümumi rəyə gəldikdən sonra öz ssenarisini ümumi sinfin müzakirəsinə verir. Hər qrupun ən yaxşı ideyaları ümumi ssenariyə daxil edilir və məşqlər başlanır.

Hazırlıq başa çatdıqca bütün qrupların işinə ümumi baxış keçirilir. Çatışmayan

cəhətlər öyrənilir, bir daha seçmə aparılır, proqramda ən yaxşı nömrələr saxlanılır. Bu iş 1-2 dəfə yox, bütün il boyu aparıldığından çox yaxşı nəticə verir. Hər bir qrupun üzvləri arasında birlik yaratmaqla yanaşı, sinifdə bir növ, "kim daha yaxşı bacarar" devizi altında yarış gedir. Qruplarla işin digər mərhələlərinə keçmək üçün bu, gözəl imkan yaradır.

Qrup-məşğələ üsulu ilə təlim zamanı fərdiləşdirmə və differensiasiyanın bir neçə növünü tətbiq etmək olar. Onlardan biri zəif şagirdlərdən müvəqqəti qrupların təşkilidir. Müəllim bu işə əvvəlcədən hazırlaşır, zəif qrup üçün mövzuya aid daha asan tapşırıq hazırlayır. Müəllim digər qruplara tapşırıq verib onların işi düzgün istiqamətdə apardıqlarına əmin olduqdan sonra özü zəif qrupla məşğul olmağa başlayır. Amma müəllim heç bir sözü, hərəkəti ilə həmin uşaqların başqalarından zəif olduqlarını hiss etdirməməlidir. Əksinə, bu işdə ruhlandırma daha yaxşı kömək edir. Belə qrupu sinfin ən qüvvətli şagirdlərindən də təşkil etmək olar. Ancaq onlar üçün bütün sinfə veriləndən daha çətin tapşırıq hazırlanır.

Fərdiləşdirmə hər qrupun öz daxilində də aparıla bilər. Bu iş bir dərstdə yalnız bir qrupla, digər dərstdə 2-3 qrupla, 3-cü dərstdə bütün sinflə aparıla bilər. Ancaq müəllim hər dəfə əvvəlcədən nəzərdə tutduğu işi həyata keçirmək üçün tapşırıqlar hazırlayır. Tapşırığın həcmi elə olur ki, onu sinifdə həll edib nəticə çıxarmaq mümkün olsun.

Qrup-məşğələ üsulu ilə işləyən sinifdə yalnız dərsləri bu üsulla keçib böyük müvəffəqiyyət qazanmaq olmaz. Bu üsulun əsas tələblərindən biri də şagirdlərin sinifdən xaric-məktəbdən kənar tədbirlərdə fəal iştirakını təmin etməkdir.

V sinifdə "Koroğlu" dastanından 3 qolun tədrisinə 6 saat vaxt verilib. Bu saatlardan 2-si dastan haqqında məlumata və "Hoydu, dəlilərim, hoydu" şerinin öyrədilməsinə ayrılır. Biz bu saatların 2-

ni qolların məzmununun öyrənilib danışılmasına sərf etdik. Ədəbiyyat dərsi həftədə 3 saatdır. Demək, altı saat dərsin keçilməsinə 2 həftə vaxt lazımdır. Şagirdlər 1-ci həftə ərzində "Koroğlu" dastanını oxudular. Həftənin sonunda bazar günü Bakıya - Nizami muzeyinə getdik. Muzey bələdçisinin Koroğlu, onun yaşadığı və mübarizə apardığı dövr haqqında ətraflı söhbətinə qulaq asdıq. Səhəri günü məktəbdə "Koroğlu" operasının və filminin videolentinə baxdıq. Sonra toplaşib muzeydəki söhbət, opera və film haqqında təəssuratımızı bölüşdürdük. Uşaqlar qolların məzmununu danışarkən dastanla operanı və filmi müqayisə edirdilər. 2-ci həftə keçdiyimiz dərsləri qollardakı surətlərin təhlilinə həsr etdik. Mən dastanın təhlili üçün qruplara aşağıdakı məzmununda yazılı suallar hazırlamışdım:

1. Alı kişi, Dəmirçioğlu, Dəli Həsən, Eyvaz, Bəlli Əhməd surətlərinin təhlili.

2. Qollardakı düşmən surətlərinin təhlili. Həsən paşa, Həsən xan, Aslan paşa və b.

3. Koroğlu və qadın surətlərinin təhlili.

4. "Koroğlu" dastanı ilə "Koroğlu" operasının və "Koroğlu" filminin müqayisəsi.

Şagirdlər 2 dərs ərzində surətləri qruplarla təhlil etdilər, bir-birinin unudduqlarını əlavə edərək cavabları tamamladılar. Axırda qruplar öz cavablarını qiymətləndirildilər. Biz bu mövzunu inşa yazı ilə yekunlaşdırdıq.

Təhsil islahatının dönmədən həyata keçirildiyi indiki mərhələdə qrup-məşğələ üsulunu tədqiq və tətbiq etmək üçün daha əlverişli şərait və imkanlar var. Əminəm ki, müəllimlik peşəsini xalqın inkişafını təmin edən müqəddəs vəzifə hesab edən qabaqcıl müəllimlərimiz bu üsulu tədqiq və tətbiq edərkən onun daha geniş imkanlarını axtarıb tapacaqlar. Qrup-məşğələ üsulu yeni elmi tədqiqatların mövzusunə çevriləcəkdir.

TƏLİM RUS DİLİNDƏ OLAN SINIFLƏRDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİ MÜASİR TƏLİM METODLARI İLƏ ÖYRƏDƏK

Həsən RZAYEV,
Bakı şəhərindəki 242 saylı məktəbin müəllimi

Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin qorunub saxlanması, möhkəmləndirilməsi və daha da inkişaf etdirilməsi uğrunda mübarizədə dərin elmi bilik, sonsuz vətən sevgisi, üstündə gəzdiyimiz torpağa hədsiz məhəbbət hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün zəruri şərtlərdəndir. Bu yük-sək amalı, daha doğrusu, tərbiyəni təlqin etmək, şagirdləri müstəqil həyata hazırlamaq, bir şəxsiyyət kimi formalaşdırmaq bütün təhsil işçilərinin və təhsil müəssisələrinin ən mühüm və qaçılmaz vəzifələrindən biridir.

Bundan ötrü hər bir müəllim, tərbiyəçi təlimin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müxtəlif üsul və metodlardan istifadə etməli, birinci növbədə ana dili fənninin tədrisini yaxşılaşdırmalıdır. Çünki Azərbaycan dili, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının dövlət dili, dövlət rəmzlərindən biridir.

Azərbaycan dili respublikanın bütün məktəblərində tədris olunur. Təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dilinin tədrisi çox maraqlı inkişaf yolu keçmişdir. Bir sıra tarixi sənədlərdən aydın olur ki, rusların Azərbaycan dilini elmi əsaslarla öyrənmələri XVIII əsrdən başlanır. Bu gün bu öyrənmə prosesi özünün ən yüksək zirvəsinə çatmışdır. Belə ki, son illərdə rus məktəblərində Azərbaycan dilinin tədris keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir sıra əməli tədbirlər

həyata keçirilmişdir. Tədris proqramları təkmilləşdirilmiş, dərslilər yenidən işlənmiş, Azərbaycanca-rusca lüğətlər şagirdlərin istifadəsinə verilmiş, fənn kabinetləri təşkil edilmiş və s. günün tələblərindən irəli gələn məsələlər həyata keçirilmişdir.

Təlim rus dilində olan məktəblərdə Azərbaycan dili üç mərhələdə öyrədilir.

1-ci mərhələ I-IV sinifləri əhatə edir. Burada ilkin tanışlıq, bacarıq və vərdişlər formalaşdırılır.

2-ci mərhələ V-IX sinifləri əhatə edir. Bu siniflərdə I-IV siniflərdə öyrənilən bilik, bacarıq və vərdişlər genişləndirilir. Müəyyən mətnləri, qrammatik qanunları şagirdlər nisbətən geniş şəkildə öyrənirlər.

3-cü mərhələ X-XI sinifləri əhatə edir. Əvvəlki siniflərə nisbətən burada şagirdlərin lüğət ehtiyatı, qrammatik bilikləri, tərcüməetmə və mövzunu nəql etmə qabiliyyətləri artır, zənginləşir. Nitq mədəniyyətləri, cümlə qurma bacarıqları daha yüksək səviyyəyə çatır.

Təlim rus dilində olan məktəblərdə təlim-tərbiyə işi iki sahədə - məktəbdaxili və məktəbdənkənar işlərdə aparılır. Məktəbdə təlim-tərbiyə işi əsasən dərslər prosesində həyata keçirilir. Dərs təlim-tərbiyə işinin əsas təşkilat formasıdır.

VI sinifdə yeni təlim metodu əsasında təşkil olunmuş bir saatlıq dərsin icmalını və aparılmasında istifadə olunan me-

todları nəzərinizə çatdırıram.

Mövzu: "Özüm yaratmaq istədim" (§ 25).

Məqsəd: 1. Şagirdlərdə əməyə məhəbbət, vətənimizə sevgi hissləri tərbiyə etmək. 2. Şagirdlərdə qurmaq, yaratmaq, yenilikçi olmaq həvəsi yaratmaq. 3. Çalışmalar vasitəsi ilə şagirdlərin tərcümə qabiliyyətlərini artırmaq. 4. Öyrəndikləri yeni sözlərdə şagirdlərin lüğət ehtiyatlarını zənginləşdirmək, onlarda cümlə qurmaq qabiliyyətini inkişaf etdirmək.

Təchizat: 1. Dərslük və müxtəlif lüğətlər. 2. Yurdumuzun gözəl guşələrinin mənzərələri əks olunmuş foto-şəkillər. 3. Əməklə şan-şöhrət qazanmış sənət adamlarının, görkəmli şəxsiyyətlərin foto-şəkilləri və s.

İstifadə olunan üsullar: 1. Müsahibə. 2. Fərdi sorğu. 3. Açar sözlər (mövzunun daha geniş qavranılması üçün məntədən seçilmiş bir neçə söz). 4. T-sxem (müzakirə zamanı müsbət və mənfi cavablar üçün (hə, yox, razıyam, etiraz edirəm, yaxud ziddiyyətlidir və s.) universal qrafik göstəricisi). 5. Çalışmalar üzərində iş. Məntədən seçilmiş sözlər, əməyə aid atalar sözləri mövzunu təsəvvür etməyə yönəldilən vasitə kimi istifadə olunur. 6. 5 dəqiqə ərzində mövzuya, əməyə aid miniatür inşa yazdırmaq.

Dərsin gedişi. Sınıfın təşkilindən sonra ev tapşırıqlarının yoxlanması mərhələsi başlanır.

Evdə 133 və 134 sayılı çalışmaları icra etmək və "Göy Göl" nağılı oxuyub tərcümə etməklə məzmununu danışmaq tapşırılmışdır. Əvvəl çalışmaları icrasını yoxlayıram. Tərkibində "ü" saiti olan sözlərin necə yazıldığını və tələffüzünü bir neçə şagirddən soruşuram.

Keçmiş dərsin sorğusunda fərdi sorğudan istifadə edirəm. Bir nəfər şagirdə "Göy Göl" mətnini oxudub tərcümə etdirirəm. Sonra bir şagirdə də mətnin məzmununu danışdırıb, hər ikisinin biliyini qiymətləndirirəm.

Sonra 3-4 nəfər şagirdi lövhəyə çağır

rıram. Onlara qrammatik tapşırıqlar verirəm. Məsələn, "Vətən" sözünü hallandır, mənsubiyyətə görə dəyişdir, "vətəndaş" sözünü ismin xəbərlilik kateqoriyasında işlət və s. Hər üç şagirdin biliklərini əlavə suallardan sonra qiymətləndirirəm.

Keçmiş dərslə ("Göy Göl") yeni dərs ("Özüm yaratmaq istədim") arasında müsahibə üsulundan istifadə edib əlaqə yaradırəm: "Göy Göl gözəlliklər məskənidir. Vətənimizin dilbər guşəsi olan belə gözəl yerlərin insan sağlamlığı üçün çox önəmli olduğunu öyrəndiniz. Ata-babalarımız vətənimizin abadlaşması, gözəlliklərinin qorunması, çiçəklənməsi üçün daim çalışmış, qurub-yaratmaq həvəsi ilə yaşamışlar".

Sonra şagirdlərə adlı-sanlı əmək adamlarının, peşə sahiblərinin şəhərimizdə qurub-yaratdıqları binaların, sarayların, parkların, gözəl metro stansiyalarının adlarını sadalayıram. Əfsanəvi "Nefi daşları" şəhərinin şəklini şagirdlərə nümayiş etdirirəm.

"Düşünməyə yönəltmə" adlanan mərhələdə "Özüm yaratmaq istədim" mətninin lüğəti üzərində iş aparıram. Məntədən mövzunu tam əhatə edən sözləri seçib lövhəyə yazıram: "qurub-yaratmaq", "beş il", "yatmaq", "etiraz etmək", "maraqsız", "öz əllərimlə", "öz gözələrimlə" və s. Bu sözlərdən mətnə uyğun cümlələr qurmağı tapşırıram. Fərdi yanaşma metodundan istifadə edərək zəif şagirdlərə göstəriş verirəm.

Dərketmə mərhələsində a) "Özüm yaratmaq istədim" mətnini hissə-hissə oxuyub şagirdlərlə birgə tərcümə edirik. Sonra əməyə aid bir neçə atalar sözü deyirəm: "İş insanın cövhəridir", "İşləməyən dişləməz", "Nə əkərsən, onu biçərsən", "İşləməyən dəmiri pas tutar" və s.

b) Müsahibə və sorğu üsulundan istifadə edərək yeni dərsi nəql edirəm. Sonra isə "T" sxemindən istifadə edib yeni dərsi möhkəmləndirməyə başlayıram. Şagirdləri qruplara bölürəm. Hər qrup növbə ilə qurub-yaratmaq haqqında öz fikirlərini

izah edir. Əlbəttə, cavablar müxtəlif olur. Məsələn: I şagird: "İnsan dünyaya yatmaq üçün yox, qurub yaratmağa görə gəlir"; II şagird: "Adam hər şeyi öz gözləri ilə görsə yaxşıdır" və s.

Düşünmə mərhələsində mətnin məzmununu bir də yada salıram. Sonra mətndən seçilib lövhədə yazılmış sözlər əsasında şagirdlərin beş dəqiqə ərzində yazdıqları inşanı "Özüm yaratmaq istədim" mətni ilə müqayisə edirəm.

Son olaraq "İnsan dünyaya nə üçün gəlir? Yoldaşlarımızdan hansı haqlıdır?" kimi suallar verərək dərsi yekunlaşdırıram. Sonra şagirdlərdən əməyə aid misallar, atalar sözləri soruşuram. Həmin ifadələri dəftərlərinə yazmağı tapşırıram.

Evdə "Əmək insanı ucaldır" və ya "Əmək şan-şöhrət yaradır" mövzusunda kiçik inşa yazmağı, mətni oxuyub tərcümə və nəql etməyi tapşırıram.

Son zamanlar məktəblərimizdə şagird marağına diqqət və qayğı artırılıb. Mən şagirdlərin marağından onların fəallığını artırmaq üçün vaxtaşırı istifadə edirəm. Məsələn, VII sinifdə "Od, Su və Etibar" mövzusunda keçəndə şagirdləri mətndən seçilmiş sözlər - "bitkilərin göyerməsi", "icad etmək", "isitmək", "hərərət", "xidmət etmək", "adamların sağlamlığı", "vicdan", "hörmət" və s. əsasında inşa yazmaq üçün qruplara bölürəm. Tapşırıram ki, 1-ci qrup od, 2-ci qrup su, 3-cü etibar haqqında inşa yazsınlar. Şagirdlərdən biri oda olan marağı belə izah etmişdi: "Odu müqəddəs sanırıq. Ona and da içirik: Od haqqı, işıq haqqı" və s. Mən odun insan həyatında oynadığı rolu bir də sadalayırıram. Sonra İslamdan əvvəl azərbaycanlıların oda tapındıqlarını, inandıqlarını, atəspərəst olduqlarını tarixi faktlarla şagirdlərə aydınlaşdırıram. Zərdüştdən, onun yaratdığı atəspərəstlik dinindən, bu dinin müqəddəs "Avesta" kitabından, atəspərəstliyin məbədi olan Suraxanı Atəşgahından danışırıram. Fəxrlə qeyd edirəm ki, bu dinin yaradıcısı Zərdüşt azərbaycanlıdır. Oda, işıq, Günəşə inamla bağlı digər mə-

rasimlərdən söz açıram. Bu izahdan sonra, sözsüz ki, şagirdlər daha fəal olur. Bu da dərslərində səmərə və keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Oxu dərslərində olduğu kimi, qrammatik qaydaların öyrənilməsində də müxtəlif metodlardan istifadə edirəm. Çalışıram ki, səmərə və keyfiyyətin yüksəldilməsinin əsas şərtlərindən biri olan müstəqil düşünmək, təhlil etmək, nəticələr çıxarmaq kimi bacarıqların formalaşmasında **evristik** müsahibədən yerində istifadə edirəm. "İsimlərin hallanması"nı öyrəndərkən bəzi ikihecalı sözlərdə (sinif, ağız, qoyun, fikir, qəbir, ağıl) son hecadakı *ı, i, u, ü* saillərinin düşməsi qaydasını öyrətmək üçün aşağıdakı suallardan istifadə edərək problemlə vəziyyət yaradırəm:

- Kim sonu *r, l, m, n* samitləri ilə bitən ikihecalı sözlər deyər?

- Həmin sözləri kim hallandırar?

- Yiyəlik, yönüklük, təsirlik hallarda bu sözlər necə yazılır?

- Bəs danışıda onları necə deyirik. Bu zaman hansı səslər düşür?

- Bunu nə ilə izah etmək olar? (Şagirdlər çətinlik çəkirlər). İsmnin həmin hallarında şəkilçilər hansı səslə başlayır? (saitlə).

- Kim buradan çıxan nəticəni (qaydanı) deyə bilər?

Şagirdlər qaydanı düzgün deyirlər. Təcrübə göstərir ki, yaxşı düşünülmüş evristik müsahibə yeni biliyin mənimsənməsinə xidmət etdiyi kimi, şagirdlərin müstəqil düşünmək qabiliyyətinin inkişafına da imkan yaradır. Bu da şagirdlərdə düzgün nəticələr çıxarmaq, qurub yaratmaq kimi keyfiyyətlər aşılayır və sonda dərslərində səmərə və keyfiyyətinin yüksəldilməsinə gətirib çıxarır.

Hər bir müəllim doğma Azərbaycan dilini təlim rus dilində olan siniflərdə öyrəndərkən yeni təlim metodlarından istifadə edərək dərslərində səmərə və keyfiyyətini yüksəldə bilər. Bu da dövlət dilinin həm nəzəri, həm də praktik şəkildə öyrənilməsinə gətirib çıxarır.

ŞAĞIRD ŞƏXSİYYƏTİNİN FORMALAŞMASINDA AZƏR- BAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT MÜƏLLİMLƏRİNİN ROLU

Gülü ƏZİZOVA,
Bakı şəhərindəki 247
saylı məktəbin müəllimi

Bu gün biz müstəqil dövlətin vətəndaşlarıyıq. Dövlətimizin sabahı, vətənimizin, xalqımızın gələcəyi, təbii ki, gənc nəslin təlim-tərbiyəsindən çox asılıdır. Buna görə də təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, dünya standartları səviyyəsinə qalxması üçün məqsədyönlü islahatlar aparılır, işlər görülür. Bu işdə sabiq prezidentimiz Heydər Əliyevin təhsillə bağlı gördüyü işlər, dilimiz və ədəbiyyatımızla bağlı verdiyi fərmanlar gənc nəslin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında, təlim-tərbiyəsində mühüm rol oynayır. Bütün bunlar xüsusilə ədəbiyyat müəllimlərinin qarşısında çox böyük vəzifələr qoyur. Çünki bədii əsərin təsir gücü nisbətən daha yüksəkdir. Ayrı-ayrı ədəbi nümunələrlə şagirdlərə daha tez təsir göstərmək mümkündür. Aparılan araşdırmalar göstərmişdir ki, gənc nəsil daha çox bu və ya digər bədii əsər qəhrəmanına oxşamaq istəyir. Ona görə də həyatını bu ixtisasla bağlayan hər bir şəxs bilməlidir ki, o, şəxsiyyət yetişdirir, o, insan taleyinə cavabdehdir. Həmin insan sabahın vətəndaşıdır. Bu vətəndaş isə xalqına, vətəninə gələcəyinə, müstəqilliyinə, azadlığına cavabdehdir. Ona görə də hər bir

ədəbiyyat müəllimi yüksək bilik və savada malik olmalı, yeni təlim metod və üsullarından, xüsusilə interaktiv təlim metodlarından istifadə etməyi bacarmalı, hər bir bədii əsəri həyatla əlaqələndirməlidir. Belə ki, dərslərində yüksək təsirə malik olması üçün müəllimdən bir çox şərtlər tələb edilir:

1. Hər bir fənn müəllimi yüksək savada, biliyə malik olmalı, dünyada baş verən siyasi, iqtisadi, mədəni hadisələrdən xəbərdar olmalıdır.

2. Müəllim şagird psixologiyasını bilməli və tədris prosesində onu hökumən nəzərə almalıdır. Təcrübə göstərir ki, şagirdlərin bəziləri M.Hadinin "Əlvahi-intibah" poemasının məzmunundan səhv nəticə çıxarır: insan islah olunmaz məxluqdur, o yalnız məhv etməyə qadirdir. Belə şagirdlərin psixologiyasına yaxşı bələd olan müəllim izah etməlidir ki, əsər müharibəyə nifrət ruhunda yazılmışdır. Daim fəlakətlər törədən, bəşəriyyəti faciələrə sürükləyən insan, əlbəttə ki, şər qüvvədir. Əsl insan odur ki, elələrinə oxşamasın, içindəki şər qüvvəni məhv edə bilsin. Bu ideya sonralar H.Cavidin "İblis" faciəsinin tədrisində də davam və inkişaf etdirilir:

- İblis nədir? Cümlə xəyanətlərə bais, ya hər şeyə bais olan insan nədir? - İblis!

3. Müəllimin nitqi aydın, sistemli, ahəngdar olmalıdır. Nitq mədəniyyəti milli mədəniyyətin ayrılmaz bir hissəsi olduğundan müəllim öz nümunəsində bu sahəyə xüsusi fikir verməlidir.

4. Müəllim cəmiyyətdə diqqət mərkəzində olduğu üçün həmişə öz xarici görkəmi, hərəkət və rəftarı ilə də şəxsi nümunə olmalıdır.

Dərsi yaxşı təşkil etmək müəllimdən böyük ustalıq və pedaqoji yaradıcılıq tələb edir. O, dərslərini elə qurmalıdır ki, həm bütün sinfi mövzuya cəlb edə bilsin, həm də dərslərini məqsədini həyata keçirsin.

Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi kimi bilirəm ki, bu işdə müəllimin nitqinin çox böyük əhəmiyyəti vardır. Bəzən buna düzgün qiymət verilmir, şagirdlərin tərbiyəsində, onların bilik əldə etmələrində gözəl nitqin rolunu, əhəmiyyətini azaldırlar. Unutmaq olmaz ki, müəllim öz giriş sözündə həm işin əsl mahiyyətini izah etdiyi üçün, həm də hər bir məşğələyə öz şəxsi münasibətini bildirdiyi üçün onun nitqi şagirdlərin həfizəsində uzun müddət qalır, yaddan çıxmır. Bu vaxt müəllim ən gözəl "əyani vəsait" kimi sinif qarşısında nümunəyə çevrilir. Belə bir nitq öz dərinliyi etibarilə şagirdlərin yaş və bilik səviyyəsinə uyğun gəlsə, deməli, müəllim öz peşəsinin ustasıdır.

Rəngarəng hisslərlə zəngin olan nitq ola bilməz ki, şagirdlərin zehninə, düşüncəsinə təsirsiz qalsın.

Yadımdadır, orta məktəbdə oxuyarkən müəllimimiz xəstələndiyi üçün onu başqa bir müəllim əvəz etdi. Get-gedə bu dərsə olan maraq və həvəsimiz azalmağa başladı. O, özü də bunu hiss etdiyi üçün bir gün biz-

dən soruşdu: "Axı mən dərsi həmişə izah edirəm, niyə zəif oxuyursunuz?" Şagirdlərdən biri cavab verdi: "Siz dərsi şagird kimi danışsınız".

Şagird yoldaşımızın dediyində bir həqiqət vardı. Çünki həmin müəllimin nitqi həddindən çox monoton və quru idi, nə dediyini, nə izah etdiyini çətin başa düşərdik.

Şəxsiyyətin formalaşması çətin və uzunmüddətli prosesdir. Bu işdə valideynlər, ətraf mühit və xüsusilə pedaqoji ictimaiyyət mühüm rol oynayır. Mənə elə gəlir ki, Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin bu prosesdə rolu əvəzsizdir. Çünki bu müəllim təkcə şəxsi nümunəsi ilə yox, tədris etdiyi fənnin imkanlarından da istifadə edə bilir. Azərbaycan dilini dərinləndirən öyrətmək və sevdirməklə şagirdlərdə doğma dilə, Dövlət dilinə sevgi ruhu aşılayır. Öz dilini dərinləndirən bilməyən, onu sevməyən adamı isə əsl şəxsiyyət hesab etmək olmaz.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bədi əsərlərin öyrədilməsi prosesində şəxsiyyətin formalaşdırılması işi daha uğurlu olur. Çünki ədəbiyyat hər şeydən əvvəl, tərbiyə edir. Məsələn, XI sinifdə C.Cabbarlının "Oqtay Eloğlu" faciəsinin öyrədilməsində doğma xalqın, vətənin inkişafı üçün fədakarlığa hazır olmaq, H.Cavidin "İblis" faciəsindən insan xislətində olan eybəcərlikləri boğmaq, içimizdəki "iblislərlə" barışmazlıq, S. Rəhimovun "Mehman" povestindən qanunun aliliyinə hörmət və s. bu kimi ali hisslər tərbiyə etmək olar.

Sözümü dəyişməyimiz, adı və əməlləri Azərbaycan tarixinə qızıl hərfərlə həkk olmuş Heydər Əliyevin müəllim haqqında dediyi saysız-hesabsız gözəl fikirlərdən biri ilə bitirmək istəyirəm: "Mən yer üzündə müəllimdən yüksək ad tanımıram".

MƏSUL VƏ ŞƏRƏFLİ VƏZİFƏLƏR

Respublikamızda təhsil islahatı uğurla həyata keçirilməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda və Təhsil Proqramında müəyyənləşdirilmiş çox məsul və şərəfli vəzifələr ali və orta ümumtəhsil məktəblərində, digər təhsil müəssisələrində layiqincə yerinə yetirilir.

Təhsil islahatının qarşıya qoyduğu mühüm dövlətəhəmiyyətli məsələlərin həlli xeyli dərəcədə şəhər və rayon təhsil şöbələrində fəaliyyət göstərən Metodiki Kabinetlərin işindən asılıdır. Bu gün metodiki kabinetlər necə işləyirlər? Təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində, ayrı-ayrı fənlərin, o cümlədən Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisində müəllimlərə necə metodiki kömək göstərilir?

Əməkdaşımız belə metodiki kabinetlərdən birinin - Suraxanı Rayon Təhsil Şöbəsi Metodiki Kabinetinin müdiri **Camal Xudus oğlu ƏLİRZAYEV**LƏ görüşmüş və ondan müsahibə almışdır.

- Camal müəllim, respublikamızın təhsil işçiləri əldə etdikləri uğurları ildən-ilə artırır. Təhsil islahatına layiqli töhfə verməyə çalışan şəhər və kənd ümumtəhsil məktəblərində son illər sambalı işlər görülmüşdür və indi də gö-

rülməkdədir. Bəs sizdə vəziyyət necədir?

- Əvvəlcədən deyim ki, Respublikamızda, eləcə də onun paytaxtı Bakı şəhərində öz işini bu günün tələblərinə uyğun qurmuş çox güclü məktəb kollektivləri vardır. Təvəzökarlıqdan kənar olsa da deməliyəm ki, belə təhsil müəssisələri bizim Suraxanı rayonunda da az deyildir. Ümumiyyətlə, respublikamızın təhsil həyatında Suraxanı rayonunun öz yeri vardır. İstər Təhsil Nazirliyinin, istərsə də Bakı Şəhər Baş Təhsil İdarəsinin xətti ilə keçirilən elə bir tədbir olmaz ki, bizim rayonun məktəb kollektivləri orada iştirak etməsin və fərqlənməsinlər.

Uzağa getməyək, 1990-cı ildən başlayaraq BŞBTİ tərəfindən irəli

sürülən "Təhsilin demokratikləşdirilməsi, humanistləşdirilməsi, differensiallaşdırılması, fərdiləşdirilməsi prinsiplərinin və uşaq hüquqlarının qorunması ideyalarının təcrübədə formalaşdırılması ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdə rayonumuzun təhsil işçiləri də fəal iştirak edərək yüksək nailiyyətlər qazanmışlar. "Təhsildə keyfiyyət ili" olan 2001-2002-ci ildə, "Təhsildə keyfiyyət ili"nin davamı elan edilmiş 2002-2003-cü dərs ilində də uğurlarımız yüksək olmuşdur. Gördüyümüz işləri sadalayıb oxucuların vaxtını almaq istəməzdim. Ancaq onu bildirməyi lazım bilirəm ki, təhsilin bütün istiqamətlərində təqdirəlayiq fəaliyyətinə görə rayonumuzun Təhsil Şöbəsi son iki ildə dalbadal Təhsil Nazirliyinin xüsusi diplomu ilə mükafatlandırılmışdır.

Onu da deyim ki, qazanılmış bu uğurlarda biz təhsil işçilərinə xüsusi qayğı göstərən Suraxanı Rayon İcra Hakimiyyətinin başçısı cənab Natiq Mehdiyevin xidmətləri böyükdür. Təkcə bir faktı deməyi lazım bilirəm ki, rayonumuzda fəaliyyət göstərən 2 saylı uşaq evində valideyn himayəsindən məhrum olmuş 150 uşağın çoxunu Natiq Mehdiyev adı ilə tanıyır, onlara həmişə diqqət və qayğı göstərir. Bu işə hazırkı şəraitdə respublikamızda nadir hadisədir.

Respublikamızın sabiq prezidenti təhsilimizin təəssübkeşi olan möhtərəm Heydər Əliyevin iki il əvvəl "Bilik günü" münasibətilə bizim rayonun 275 saylı məktəbinə gəlməsi, müəllim və şagirdlər qarşısında çıxış etməsi rayonun pedaqoji kollektivini daha yaxşı işləməyə, müstəqil Azərbaycanımızın təhsilinə layiqli töhfələr verməyə ruhlandırılmışdır.

- Təhsil nazirliyi proqram və dərslərin dövrün tələblərinə uyğun tərtib edilib çap olunmasına və məktəblərə çatdırılmasına xüsusi qayğı göstərir. Nazirlikdə keçirilən seminar və müşavirələrdə bir qayda olaraq proqramların, dərslərin vəziyyəti müzakirə olunur, nöqsanlar aşkar edilir, onların aradan qaldırılması, məktəblərimizi qane edən proqram və dərslərin hazırlanması üçün tədbirlər görülür.

Rayonunuzun müəllimləri bu məsələyə necə münasibət bəsləyirlər? Hazırkı Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə proqram və dərslərlər onları qane edirmi?

- Proqram və dərslər təhsildə ən vacib məsələlərdən biridir, deyərdim ki, birincisidir. Onlarsız məktəbi təsəvvür etmək çətindir. Adətən biz hər hansı bir fənn üzrə proqram və yaxud da dərslər alan kimi, Metodiki Mərkəzdə onların müzakirəsini təşkil edirik. Metodistlərimiz, metodbirləşmə rəhbərləri, təcrübəli müəllimlər bu müzakirələrdə öz fikirlərini bildirirlər. Ötən il yeni Azərbaycan dili proqramı aldıq. Yeri gəlmişkən, bu proqram, onun bölgüsü sizin jurnalda da dərc olundu. Bu çox yaxşı haldır. Yeni proqrama uyğun Azərbaycan dili dərslərini də vaxtında aldıq. Müəllimlərimiz arasında proqram və dərslərlərdən tez-tez söz düşür. Mənə məlumdur ki, müəllimlərimiz Azərbaycan dili proqramından və dərslərindən ümumən razıdırlar. Hərçənd ki, həmin dərslərlərin bəzilərinə ciddi qüsurlar vardır. Onlar belə güman edirlər ki, təhsil nazirimiz hörmətli Misir Mərdanovun göstərişi ilə yazılmasına başlanmış yeni dərslər

lərdə bu qüsurlar təkrar olunmayacaqdır.

O ki, qaldı Ədəbiyyat proqramı və dərslərlərinə, deməliyəm ki, onların da yeniləşdirilməsinə ehtiyac vardır. Fənn müəllimlərimiz hazırda tədris olunan ədəbiyyat kitablarındakı çatışmazlıqlardan da gileylənirlər. Bu dərslərlərin bəziləri proqrama uyğun gəlmir. Bəzilərinə şagirdlərin yaşı nəzərə alınmamışdır. Bəziləri lazımsız mövzularla yüklənmişdir və s. Amma bununla yanaşı onlar yeni tərtib olunmuş ədəbiyyat proqramı əsasında çap olunacaq dərslərləri səbrsizliklə gözləyirlər və inanırlar ki, yeni dərs ilindən istifadəyə veriləcək dərslərlər onların ürəyincə olacaqdır.

- Gəlin bir qədər də rəhbərlik etdiyiniz Metodiki Kabinetin fəaliyyətindən, məktəblə, müəllimlərlə əlaqəsindən danışaq.

- Metodiki Kabinetlər, məlum olduğu kimi, müəllimləri tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə, fənlərin şagirdlərə daha dərin mənimsəndirməsinə, sevdirməsinə, geniş dünyagörüşlü, sərbəst düşünməyi, müstəqil rəy söyləməyi bacaran yetgin gənclər yetişdirməyə istiqamətləndirən bir mərkəzdir. Metodiki Kabinetimizdə ayda bir dəfədən gec olmayaraq fənlər üzrə seminar-müşavirələr keçirilir, dərs dinləmələrinin nəticələri müzakirə olunur. Qabaqcıl müəllimlərin iş üsulu öyrənilib ümumiləşdirilir və yayılır. Buna misal olaraq deyə bilərəm ki, Azərbaycan Prezidenti cənab H.Əliyevin "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" 18 iyun 2001-ci il, "Azərbaycan əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi" haqqında 9 avqust 2001-ci il tarixli

fərmanları Azərbaycan dili və ədəbiyyat metodbirləşmə rəhbərlərinin rayon mərkəzində keçirilən seminar-müşavirəsində geniş müzakirə edildi, vəzifələr müəyyənləşdirildi. Ötən dövr ərzində metodistlərimiz vaxtaşırı məktəblərdə olmuş, bu vəzifələrin yerinə yetirilməsinə nəzarət etmiş, fənn müəllimlərinə lazımi metodik köməklik göstərmişlər.

- Respublikamızın bir çox ümumtəhsil məktəblərində çalışan qabaqcıl müəllimlərin başqalarına örnək olası təcrübəsinin öyrənilib yayılması istiqamətində yaxşı işlər görülür. Bu fikri sizin rayona da şamil etmək olarmı?

- Bəli, etmək olar. Bizdə də qabaqcıl, səriştəli, pedaqoji ictimaiyyətin, eləcə də şagirdlərin hörmətini qazanmış müəllimlər çoxdur və biz belələrinin iş üsulunun ümumiləşdirilib yayılmasına səy göstəririk. Fərhlə deyə bilərəm ki, bu gün yeni təlim metodları ilə işləyən müəllimlərimizin sayı artmaqdadır. Əlbəttə, onların arasında Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədris edənlər də az deyildir. 282 saylı məktəbin müəllimi Nəriman Abdulov, 140 saylı məktəbin müəllimləri Elmira Səlimova, Nəzakət İbrahimova, 281 saylı məktəbdən Elmira Pənahova, Xatirə Əliyeva, 270 saylı məktəbdən Əminə Səfərova, Gülmayə Qurbanova, 279 saylı məktəbdən Zöhrəxanım Nəzirzadə, Aygün Quliyeva, 76 saylı məktəbdən Qəndab Quliyeva, 282 saylı məktəbdən Mətanət Məmmədova, 278 saylı məktəbdən Şahpəri Məmmədova, 146 saylı məktəbdən Şahnaz Səfərova kimi Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərimizin təcrübəsi hər hansı bir təhsil ocağında yayılmağa layiqdir. Qabaqcıl iş

üsulunun geniş yayılmasının nəticəsidir ki, indi məktəblərimizdə belə müəllimlərin ardıcılığını getdikcə artır, təlimin keyfiyyəti yüksəlir.

- Qabaqcıl və təcrübəli müəllimləri, istedadlı şagirdləri aşkara çıxarmaq məqsədilə Təhsil Nazirliyi faydalı tədbirlər həyata keçirir. Bizə məlumdur ki, Suraxanı rayonu da belə tədbirlərdən kənar qalmır.

- Bayaq ötəri də olsa qeyd etdim ki, təhsil sistemində həyata keçirilən elə bir tədbir olmur ki, bizim rayon orada fəal iştirak etməsin. Belə tədbirlər keçirilməsə, qabaqcıl, yenilikçi müəllimləri, istedadlı şagirdləri aşkar etmək mümkün olmaz. Bizdə bir qayda olaraq ənənəvi surətdə belə tədbirlər keçirilir. Rayon turunda qalib gələnlər respublika səviyyəli tədbirlərə qatılır. Məsələn, "İlin ən yaxşı müəllimi", "Pedaqoji mühazirələr" in keçirilməsi barədə Təhsil nazirinin əmriləri ilə hər il təşkil edilən müsabiqələr, bir növ rayon müəllimlərinin pedaqoji-metodiki təcrübəsinin nümayişinə çevrilir. 2003-2004-cü tədris ilinin "Təhsil sistemində müasir yanaşmaların təşəkkülü ili" elan edilməsi haqqında təhsil nazirinin 31.07.2003-cü il tarixli 231 və BŞBTİ-nin 12.08.2003-cü il tarixli 68-01-5 sayılı əmriləri rəhbər tutularaq "İl" çərçivəsində keçirdiyimiz müsabiqələrdə rayonun pedaqoji işçiləri fəal iştirak etmişlər. Belə ki, "İlin ən yaxşı müəllimi" müsabiqəsində 357 nəfər, "Pedaqoji mühazirələrin qalibi" müsabiqəsində 515 müəllim, "İlin ən yaxşı şagirdi" müsabiqə-yarışında isə 354 şagird iştirak etmiş, qələbə qazananlar yarış-

ların respublika mərhələsinə vəsiqə almışlar. Müxtəlif mövzularda keçirilən inşa yazı müsabiqələrində fərqlənən şagirdlərimiz barədə də xoş sözlər söyləmək olar.

Hər il bir qayda olaraq pedaqoji kollektivlərimiz qeyri-hökumət təşkilatlarının yaradıcı proqramlarında fəal iştirak edirlər. Ötən dərs ilində də məktəblərimizin qabaqcıl müəllimləri belə təşkilatların tədbirlərində qələbə qazanmışlar. Məsələn, 290 sayılı məktəb bu yolla 6 ədəd kompüter dəsti almış və ABŞ Dövlət Departamentinin Təhsil və Mədəniyyət Bürosu tərəfindən Azadlığa dəstək Aktı çərçivəsində maliyyələşdirilən İnternet kompüter mərkəzinin açılmasına nail olmuşdur.

Rayonumuzda çalışan ən yaxşı fənn müəllimlərinin adlarını yuxarıda çəkmişəm. Amma belə müsabiqə-yarışlarda yüksək bilik və bacarıq nümayiş etdirmiş, ötən ilin qəbul imtahanlarında ən layiqli nəticə göstərərək nüfuzlu dövlət ali məktəblərinə daxil olan onlarca məzunumuzun ünvanına da xoş sözlər demək lazımdır. Onlardan üçünün adını məmnuniyyətlə çəkmək istərdim. Bunlar Aynurə Salmanova, Əli Qocayev, bir də Validə Əsgərovadır. Böyük iftixar hissi ilə deyim ki, intellekt səviyyəli bu gənclərin hər üçü Prezident təqaüdünə layiq görülmüşdür. Başqa sözlə desək, respublika üzrə Prezident təqaüdü alan 25 şagirddən 3-ü bizim rayonun yetirməsidir.

- Respublikamızın müstəqillik qazandığı ötən müddət ərzində ölkədə dövlət dilimizə - Azərbaycan dilinə münasibət müsbət mənada xeyli dəyişib. Respublika-

mızın sabiq prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev ana dilimizə olan əvvəlki soyuq münasibətin kökündən dəyişdirilməsi, onun sevilib sevdirməsi üçün böyük qayğı göstərmiş, əməli işlər görmüşdür. Bu istiqamətdə sizdə hansı işlər görülmüşdür?

- Dövlət dili statusu almış ana dilimizə münasibətin xeyli yaxşılaşdığı dənılmazdır. Bu, ana dilimizə bütün fəaliyyəti dövründə böyük qayğı ilə yanaşmış ümummilli liderimiz, sabiq ölkə başçısı Heydər Əliyevin xidmətidir. Hələ 1978-ci ildə H.Əliyev bir çox təzyiqlərə və çətinliklərə baxmayaraq ana dilimizin Respublika Konstitusiyasında dövlət dili statusu alınmasına nail olmuşdur. 2001-ci ilin 18 iyununda imzaladığı "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmil-ləşdirilməsi haqqında", bundan təxminən iki ay sonra imzaladığı "Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan dili gününün təsis edilməsi" haqqında fərmanları ilə əvvəlki müdrik rəhbər bu sahədə son vaxtlar yaranmış laqeydlilik buzunu əritdi, ana dilimizin işləkliyinə həm ölkə daxilində, həm də xaricdə yaşayan soydaşlarımız arasında daha da yaxşılaşmasına güclü təkan verdi.

Mənə belə gəlir ki, ana dilimizin qorunması, sevilib sevdirməsi kimliyindən asılı olmayaraq hər bir Azərbaycan vətəndaşının müqəddəs borcudur. Lakin mənə bu məsələdə biz müəllimlərin, xüsusən də dil-ədəbiyyat müəllimlərinin vəzifə məsuliyyəti, vətəndaşlıq borcu daha böyükdür. Çünki biz gələcəyimizin davamçıları olan bugünkü şagirdlərlə işləyirik. Ona görə də ana dilinə məhəbbəti, hör-

məti və münasibəti uşaqlara məhz biz aşılamalıyıq, özü də lap kiçik yaşlarından aşılamalıyıq.

Məktəblərimizdə bu yönündə böyük işlər görülür, faydalı tədbirlər həyata keçirilir. Məlum fərmanlardan sonra hər il "Mənim ana dilim", "Öz dilimdir şirin dil", "Dilimiz-qeyrətimiz" mövzusunda inşa yazı müsabiqələri, "Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin qarantıdır", "Azərbaycan dili həftəsi" və başqa mövzularda elmi-metodik konfranslar, ədəbi-bədii gecələr keçirilir. Fərqlənənlərə RTŞ-nin həvəsləndirici mükafatları, qiymətli hədiyyələri verilir. Bu tədbirlərə hazırlıq işlərində və keçirilməsində RTŞ metodistlərinin, xüsusən də Azərbaycan dili və ədəbiyyat fənləri üzrə metodisti İmamqulu Şahmuradovun əməyini xüsusi qeyd etmək istərdim.

O ki qaldı dilimizin işlənməsinin hazırkı vəziyyəti, bayaq dediyim kimi, bu sahədə çox iş görülmüş, latın qrafikalı əlifba ilə proqramlar, dərsliklər, dərs vəsaitləri buraxılıb. Ölkə prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə bir çox klassik əsərlərimiz latın qrafikalı əlifbamızla çapa hazırlanır, milli Ensiklopediyamızın yenidən işlənərək nəşrinə hazırlıq görülür və s. Bunlar görülməli işlərin hələ hamısı deyil. İnanıram ki, dünyanın zəngin dillərindən biri olan dövlət dilimiz - ana dilimizin daha da inkişaf etdirilməsi üçün hələ çox işlər görülməlidir.

- Müsahibəyə görə sağ olun.

Söhbəti yazdı:

Vaqif ALKƏRƏMOV

XAQANININ ƏSƏRLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ VƏ YAYIL- MASINDA MƏDRƏSƏLƏRİN ROLU

Nuriyyə AĞAYEVA,
Qaradağ rayonundakı 273 saylı
məktəbin müəllimi, əməkdar müəllim

XIX yüzillikdə, XX əsrin əvvəllərində Şirvanda fəaliyyət göstərmiş məktəb və mədrəsələrdə istifadə edilmiş tədris vəsaitləri müxtəlif formalı olmuşdur. Bunların sırasında əlyazma şəklində bədii əsərlər xüsusi yer tutmuşdur. Çünki həmin dövrlərdə tədris ocaqları üçün vahid plan və proqramlar olmamış, qeyri-stabil dərslər müddətində didaktik məzmunlu bədii əsərlərdən istifadə edilmişdir.

Şirvan məktəb və mədrəsələrində istifadə edilmiş bədii ədəbiyyatdan danışarkən, ilk öncə Azərbaycan müəlliflərindən Ə.Xaqaninin qəsidələri diqqəti cəlb edir. Bu da təsadüfi deyildir, çünki fəlsəfi qəsidə yazmaqda şair böyük ustad kimi elm aləminə məlumdur. Bu qəsidələrin ideya-məzmun baxımından həm tələbələr, həm də geniş xalq üçün çox böyük estetik-bədii, tarixi-tərbiyəvi əhəmiyyəti var idi.

Xaqani, sələfləri sayılan Nasir Xosrov Ələvi, Sənai Qəznəvi, Əbülülə Gəncəvi və başqa sənətkarların poeziyasından yaradıcı şəkildə bəhrələnərək əsərlərini formaca təkmilləşdirmişdir. Yüksək bədii ifadələrlə yazdığı və fəlsəfi məzmun cəhətdən zənginləşdirdiyi qəsidələri ilə özündən sonra gələn şairlərə böyük təsir göstərmiş Xaqaninin qəsidə yaradıcılığına dair müəyyən elmi

fikirilər söylənilsə də, sənətkarın ədəbi-bədii irsinin bu hissəsi hələ də özünün müfəssəl tədqiqini gözləyir.

N.Araslı yazır: "Şairin fəlsəfi qəsidələrində ifadə olunan insan ləyaqəti, onun mənəvi yüksəkliyi, qənaətlə yaşamağın əzəməti və s. bu kimi fikirlər Xaqanidən sonra gələn bir çox mütəfəkkir sənətkarlar tərəfindən davam və inkişaf etdirilmişdir. Şərqi bir çox sənətkarları Xaqaninin yolunu izləmiş, mövcud fəlsəfi mülahizələrə ayıq gözlə baxaraq, bədii fikrin mübahisəli məsələlərini mühakimə etmək kimi Xaqani tərəfindən gətirilən xüsusiyyətlər sonrakı mütəfəkkirlərin əsərlərində də davam və inkişaf etdirilmişdir. Nizami, Xosrov Dəhləvi, Nəsimi, Cami, Nəvai, Füzuli kimi sənətkarların yetişməsində əhəmiyyətli rol oynamışdır".

Bu və ya digər baxımdan "Qəsideyi-şiniyyə" önəmli yer tutmuşdur. Mətnində məktəbin, müəllimin adı çəkilən, dözümlülük, var-dövlətə, nəfsə uymamaq, dünyada hər şeyin, dünyanın özünün də müvəqqəti olması kimi motivlər göstərilən, səxavət, hümmət təbliğ olunan "Qəsideyi-şiniyyə"nin mədrəsələrdə tədrisi vacib sayılmışdır. Doğrudur, Xaqanidən əvvəl və sonra bu cür əsər "Qəsideyi-şiniyyə" yazıldığı məlumdur. lakin şairdən əvvəl qəsidə yazan Abdulla Ənsarinin əsəri geniş yayılmadığından

dan sonrakı müəlliflər belə bundan xəbərsiz olmuşlar. Elə ona görə də hətta Əbdürrəhman Cami özünün "Cilaür-ruh" qəsidəsində deyir ki, ilk söz ustad Xaqanindir. Şübhəsiz, Xaqaninin də istinad etdiyi mənbə olmuşdur, ancaq ən dəyərli əsər elə Xaqaninin öz qəsidəsi sayılır.

Ə.Xaqanidən əvvəl "Qəsideyi-şiniyyə" yazan Şeyxülislam Əbu İsmayıl Abdulla ibn Abdulla Mənsur Məhəmməd (h.396-481/m. 1006-1088) XI yüzilliyin məşhur şəxslərindən olmuşdur. O, Heratda dünyaya gəlmiş, "Piri-Herat", "Piri-Ənsar" və "Xasə Abdulla Ənsari" adları ilə məşhur olan arif və dənşmənd kimi tanınmışdır. Əbu Əyyub Ənsari nəslinə mənsub olan bu şəxsin anası Məryəm Bəlxdən idi. Fars şerində böyük nüfuz sahibi Abdulla Ənsarinin ərəbcəni də mükəmməl bildiyini və bu dildə də yazdığını göstərir.

Elmi-fəlsəfi məzmunu, didaktik-əxlaqi məziyyətlərinə görə Xaqani qəsidələrinin tədrisi çox vacib sayılmışdır. Şairin qəsidələr külliyyatının dünya xəzinələrində divanına nisbətən geniş yayılması da qəsidələrin məzmunundan irəli gəlmişdir. Özbəkistanda 1951-ci ildə nəşr edilmiş kataloqa əsasən aydınlaşdırılmışdır ki, şairin Şərqişinaslıq İnstitutunun fondunda iki divan nüsxəsi saxlanılırsa, qəsidələr külliyyatının əlyazması doqquz nüsxədən ibarətdir. Məzmununu daha dərinlən mənimsəmək üçün üzə təkrar-təkrar köçürülmüşdür ki, bu da əsərin əlyazma şəklində geniş yayılmasını təmin etmişdir.

Şamaxının müxtəlif görkəmli adamları ilə, alim və şairləri ilə görüşən, öz dövrünə görə mükəmməl təhsil almış, Şərqi mədəniyyətinə, eləcə də İslamı qəbul etmiş anası vəsiti ilə xristian mədəniyyətinə bələd olmuş, Şərqi müxtəlif şəhərlərinə səyahət zamanı təcrübə əldə etmiş, həm də zəngin xalq ədəbiyyatından istifadə yolu ilə əsərlər yaratmış Əfzələddin Xaqani yaradıcılığında qəsidənin xüsusi yeri olduğu

aydındır.

Çox orijinal quruluşa malik, elmi-fəlsəfi fikirlərlə zəngin olan "Qəsideyi-şiniyyə" şairin əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsində "Miratüs-səfa" ("Paklıq aynası") adlanır. Adı məzmununa uyğun gələn bu sərəlvhə həm də Əmir Xosrov Dəhləvinin Xaqaninin təsiri altında ona yazdığı cavab qəsidəsinin adı ilə eynidir. Xaqani irsinin ən görkəmli təbliğatçısı mərhum əlyazmaşünas-alim Məmmədəğa Sultanov yazırdı: "Xaqani bütün şerlərini sərəlvhəsiz yazmışdır. Lakin şairin "Divan"ının üzünü köçürən katiblər və ya onun əsərlərini çap edən nəşirlər bəzi şerlərə (xüsusən böyük həcmli qəsidələrə) məzmununa görə müxtəlif adlar vermişlər. Həmin kitabçaya daxil edilən parçalarda da yeri gəldikcə nəzərə çarpan sərəlvhələr əslinə deyil, nəşrlərə və ya əlyazmasına müvafiq olaraq saxlanılmışdır."

Xaqaninin həmin qəsidəsinə cavab yazan böyük şairlər - Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai kimi sənətkarlar öz qəsidələrində bu mövzuda ilk yazan sənətkarın Xaqani olduğunu göstərsələr də, qəsidənin adını çəkməmişlər. M.Sultanovun kitabın "Fəxriyyə" hissəsində şərti olaraq "Miratüs-səfa" adı ilə verdiyi həmin qəsidə əlyazmalarında da sərəlvhəsizdir.

Xaqaninin həyatı və yaradıcılığı haqqında çox yazılmış, əsərləri təkrar-təkrar çap olunmuşdur. Bu sahədə Azərbaycan alimlərindən M.Sultanov və Qafar Kəndli Herişinin xidmətləri xüsusilə böyükdür. Onlar da öz işlərini əsasən "Külliyyat" və "Divan" nüsxələri üzərində aparmışlar. Şairin ayrı-ayrı əsərləri, xüsusilə mədrəsələrdə köçürülmüş əlyazmaları tədqiqatdan kənar qalmış, əlyazma məcmuələri haqqında heç bir fikir söyləməmişlər. Onlar Xaqani qəsidələri əlyazmalarının geniş yayılmasında mədrəsələrin rolunu, tədrisdə qəsidələrin istifadə edildiyini göstərməmişlər. Halbuki Xaqaninin "Qəsideyi-şiniyyə"si, "Mənüçöhrün tərfi" və

"Əgər mülki-Süleyman..." sözləri ilə başlanan qəsidələrinin kütləviliyinə əsas səbəblərdən biri mədrəsələr olmuş, Şirvan mədrəsələri isə bu sahədə xüsusilə seçilmişdir.

"Əlyazmalar kataloqu"nın I cildində Ə.Xaqani qəsidələrinin ancaq altı əlyazmasının təsviri verilmişdir. Bunlardan biri "Qəsidələr" divanı, biri ərəbcə qəsidəsi, dördü isə "Qəsideyi-şiniyyə"nin toplulara daxil edilmiş nüsxələridir.

Halbuki Azərbaycanda əlyazma şəklində geniş yayılmış qəsidələr içərisində birinci yeri Əbdürrəhman Cami qəsidələri tutursa, ikinci yer Xaqani qəsidələrinə məxsusdur ki, bunların da bir çoxu mədrəsələr vasitəsi ilə yayılmış əlyazmalardan ibarətdir. Ədəbi mənbələrdə də Xaqani Şirvani əsərlərinin məktəb və mədrəsələrdə tədris edildiyi təsdiqlənir.

Ə.Mustafayev öz xatirələrində Seyid Əzim, Mirzə Müşviq mədrəsələrindən danışarkən Şamaxının böyük məhəllələrindən birində yerləşən Mirzə Rza məktəbinə, oranın vəziyyətinə, tədris haqqına toxunur və göstərir ki tədris olunan şairlər Xaqani və Nizami idi. Bu böyük şairlərin yaradıcılığını özü mükəmməl bilirdi və şagirdlərə də tanıtmğa çalışırdı.

Axtarışlar aşkara çıxarmışdır ki, Azərbaycan MEA Əlyazmalar İnstitutunda Xaqaninin "Qəsideyi-şiniyyə"sinin on beş, "Əgər mülki-Süleyman..." qəsidəsinin on bir, Məniçöhrün tərifinə həsr edilən qəsidəsinin üç, Cəlaləddin Əhsitanın mədhinə aid qəsidənin isə üç ayrı-ayrı mükəmməl əlyazma nüsxələri saxlanılır. Bunlardan bəzisi eyni məcmuə daxilində verilmişdir. Yədulla Şerifinin topladığı qəsidələr məcmuəsini çıxmaq şərtilə onların hamısı mədrəsələrdə köçürülmüşdür, əksəriyyəti də Şirvan nüsxələridir. Doğrudur, Azərbaycanın başqa şəhər və rayonlarında fəaliyyət göstərən mədrəsələrdə köçürülən əlyazmalar da az deyil. Bunlara misal olaraq Xaqaninin "Qəsideyi-şiniyyə"sinin B-1642 şifrəli Nuxa (Şəki) əl-

yazma nüsxəsini, eləcə də əsərin Şəki-də Abdulla əfəndi mədrəsəsində köçürülmüş bir başqa qəsidəsinin B-748 şifrəli əlyazmasını göstərmək olar.

Tədqiqat nəticəsində aydınlaşır ki, məktəb və mədrəsələrdə yazıya alınan həmin qəsidələrin böyük əksəriyyəti XIX yüzillikdə köçürülmüşdür.

"Qəsideyi-şiniyyə"nin Şirvan nüsxələrindən B-1833 şifrəsi altında saxlanılan əlyazmasında əsasən qəsidənin şərh-i verilmişdir. Əlyazma ilk öncə Şirvanın ən savadlı şəxslərindən İbrahim Əbdürrəhman Ərəbini elm aləminə tanımaqda əsas qaynaq hesab edilə bilər.

Məcmuəyə mədrəsədə tədris edilən qəsidələrin əlyazmaları daxil edilmişdir. Burada Əbdürrəhman Caminin də üç qəsidəsi vardır. Maraqlıdır ki, Xaqani qəsidəsinin şərhinin sonunda katib özünü İbrahim Ərəbi, Cami qəsidəsinin sonluğunda isə İbrahim Əbdürrəhman kimi təqdim etmişdir. Şərh h. 1244 (m. 1829)-cu ildə tamamlanmışdır. Bütün bunlar göstərir ki, mədrəsələrdə Xaqaninin qəsidələrini yalnız köçürüb üzərində fraqmentar tərcümə və şərh aparılmaqla kifayətlənməmiş, əsaslı şərh-lər də edilmişdir.

Qəsidənin əlyazmalarından biri də Şamaxıda Əbdülməcid əfəndinin mədrəsəsində köçürülmüş nüsxədir. "Qəsideyi-şiniyyə"nin bu nüsxəsi də məcmuədə verilmişdir. Burada Əmir Xosrov, Əttar, Liqai, Nəsimi və Cami qəsidələri də verilmişdir. Hicri 1294 (m. 1877)-ci ildə Diyalıda köçürülmüş bu əlyazmanın sonluğundan katib Səməd ibn Nuri Ərəbinin Xaqaniyə münasibəti, tələbə və müəllimlərinin şairə, onun əsərinə necə ehtiram bəslədikləri, məscidi necə sevdikləri aydınlaşır. Burada Xaqani imam adlandırılır: Tamam oldu imam Xaqani qəsidəsi.

Görünür, "Qəsideyi-şiniyyə"dəki nəsihətamiz kəlame - hümmət, ədalət, səxavət, qənaət və s. kimi fikirlərə görə tələbələr Xaqanini imam-rəhbər bilmişlər. Bu topluda qəsidənin sonluğu çox

maraqlıdır. Yuxarıda söylənilənlərdən əlavə, iki fərd də maraq doğurur. Bunlardan biri əlyazmalarda verilən katib qeydidir: Qələm deyir: *Mən cahən şahıyam, qələm vuramı (katibi) dövlətə çatdıraram.*

İkincisi,

Qədim olsun bu məscid, ya ilahi,

Müqim olsun içində padşahi-

fərdir ki, bu da toplunun məscid hücrələrinin birində, yəni mədrəsədə üzü köçürüldüyünü göstərməklə tələbənin həmin mədrəsəyə və onun böyüyünə-məscid sahibinə məhəbbətini göstərir. Həmin mədrəsə sahibi Hacı Əbdülməcid əfəndinin Şirvandakı şöhrəti bu sözlər bir daha təsdiqləyir.

"Qəsideyi-şiniyyə"nin həmin əlyazması 116 beytdən ibarətdir. Halbuki şairin divanının bir çox əlyazma nüsxələrinə əsasən hazırlanan və Tehrandə nəşr edilən kitabda 115 beyt verilmişdir (66). B-5207 şifrəli əlyazmasında 83-cü sırada yerləşən artıq beyt aşağıdakı kimi tərcümə olunur: **Xirqə üzərində, həqiqətdə elə tikişdən naxışlar edilib ki, əmin olursan: gizli lövhin rəmləridir.**

Burada beytlərin quruluşu baxımından dəyişikliklər də vardır. Məsəl üçün, elmi-tənqidi mətndəki 26-cı beyt əlyazmada 45-ci beyt yerində, 95-ci beyt 96-cı beyt yerində və s. kimi verilərsə də, mətn tamlığı baxımından dövrümüze gəlib çatan mədrəsə əlyazmalarının səhih nüsxələrindən biri hesab edilə bilər. Həmin məcmuədə Xaqaninin başqa qəsidələri də yazılmışdır. Bunlardan biri Şirvanşah Məniçöhrün mədhinə aid 29 beytlik qəsidədir ki, əlyazmada 28 beyt verilmişdir. Beytlərin sayında cəmi bir beyt fərq olsa da, mətn cəhətdən uyğunsuzluqlar çoxdur. Sondakı üç beyt tamamilə fərqlənir. Bu da, ola bilsin ki, mədrəsə sahibinin dünyagörüşündən irəli gəlmişdir. Beytlərin yeri dəyişik olsa da, şəriyyat pozulmamışdır. Məsəl üçün, İmam Mehdi Sahibüzzamanın adı çəkilən beytin yerində vəzn və məzmunu uyğun başqa misralar verilir. Elmi-tən-

qidi mətndəki 15-ci beyt tamamilə buraxılmışdır. Həmin məcmuənin 33a-35a vərəqlərində Xaqaninin Cəlaləddin Şirvanşah Əhsitan ibn Məniçöhrün mədhinə həsr etdiyi başqa bir qəsidə də maraq doğurur. Elmi-tənqidi mətnə 29 beytdə verilən bu qəsidə də əlyazmada müəyyən ixtisarlardır. 21 beytdə olan əlyazma variantında çatışmayan beytlərdən əlavə, 23-cü beytdən sonrakı hissə tamamilə fərqlənir ki, bu da Xaqani irsinin tədqiqatçıları üçün maraq doğurmaya bilməz. Əlyazmada olan, ancaq elmi-tənqidi mətnə olmayan sonuncu beytlərin sətiraltı izahları da verilmişdir.

Topluda ən çox Əbdürrəhman Cami qəsidələrinə yer verilmişdir ki, bu da, başqa mədrəsələr kimi, Hacı Əbdülməcid əfəndinin mədrəsəsinin tədris proqramı ilə əlaqədardır.

Eyni sözləri Hacı Əbdülməcid əfəndinin mədrəsəsində köçürülmüş B-5969 şifrəli məcmuədəki qəsidələr haqqında da demək olar. Ərəb sakini İsa ibn Əbdürrəhman tərəfindən h. 1293 (m. 1876)-cı ildə köçürülmüş Şirvanşah Məniçöhrün tərifinə həsr edilmiş qəsidə mətn cəhətdən tamamilə B-5207 şifrəli əlyazmaya uyğun gəlir. Burada da eyni beytlərin yerlərinin dəyişikliyi, 15-ci beytin çatışmadığı və sondakı üç beytin tamamilə başqa şəkildə verildiyi müşahidə edilir. Bu topluya daxil olan "Qəsideyi-şiniyyə" də eyni ilə B-5207 şifrəli əlyazmada olduğu şəkildədir. Beytlərin sayı 115 əvəzinə 116-dır, mətndəki uyğunsuzluqlar da eynidir.

Ə.Xaqani qəsidələrinin mükəmməl Şirvan əlyazmalarından biri də B-2401 şifrəli məcmuədir. Bu məcmuədə ən çox yeri Caminin qəsidələri və "Münşəat"ı tutur. Məcmuədəki əksər əlyazmalar Şamaxıda Əbdülhəkim vələdi-Hacı Məhəmməd əfəndi tərəfindən h. 1266-1268 (m.1849-1851)-ci illərdə köçürülən əlyazmalarla bərabər, 1848-ci ildə Ağdaşda Məhəmməd əfəndi Qarabaq-qallı mədrəsəsində köçürülən əsərlər də vardır. Eyni katib tərəfindən köçürülən

əlyazmalar göstərir ki, katib əvvəl Ağdaşda, sonra Şamaxıda, daha sonra isə yenə 1851-ci ildə Ağdaşa qayıdaraq mədrəsədə fəaliyyət göstərmişdir. Çox savadlı, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməmiş bu şəxsin yaradıcılığını öyrənmək üçün də həmin abidə ən tutarlı qaynaqlardandır.

Həmin məcmuədə Əmir Xosrov Dəhləvi qəsidəsinin geniş şərhi 58B-65A vərəqlərini əhatə edir. Xaqanınin "Qəsideyi-şiniyyə"sinin həmin əlyazmasında mükəmməl sonluq verilmişdir. Burada əlyazmanın h. 1268 (m. 1851)-ci ildə Əbdülhəkim vələdi-Hacı Məhəmməd əfəndi tərəfindən Məhəmməd əfəndi Qarabaqqallı mədrəsəsində köçürüldüyü göstərilmişdir. 68b-74a vərəqlərini əhatə edən qəsidə mətn və beytlərin miqdarı cəhətdən Əbdülməcid əfəndi mədrəsəsində köçürülən nüsxələrlə eynidir. 82-ci beytdən sonrakı artıq bir beyt, bəzi söz və ifadələrdəki uyğunsuzluqlar burada da vardır. Sətiraltı şərhlər xüsusilə maraqlıdır. Əlyazma üzərində mətnşünaslıq işi aparılmış, bəzi sözlərin başqa nüsxədə olan variantı da verilmişdir.

"Qəsideyi-şiniyyə"dən sonra Xaqanınin daha bir qəsidəsi də bütün məktəb və mədrəsələrdə, xüsusən Şirvanda tədris edilmiş və üzvi köçürülərək yayılmışdır. Qəsidənin ilk beytinin tərcüməsi belədir: **Əgər Süleyman mülkünü qiymətli daş kimi nəzərdə tutursansa, ey qafil, heç bilirsənmi ki, sən ölümün pusqusundasən.**

Şərdə həyatın müvəqqəti olduğunu dərk etmək, elə ona görə də dünya malına uymamaq aşılanır. Nəhayətdə insanın övladından, sevimli qadından, dostlarından ayrılacağı, heç nəyin köməyə çatmayacağı, var-dövlətin də torpağa qalacağı fikri təbliğ olunur, qalan ömrün qədrini bilmək nəsihət edilir.

Tədqiqat on beytlik bu qəsidənin bir əlyazmasında mətnin əvvəlində bir beytin artıq verildiyini, şerin on bir beytdən ibarət olduğunu aşkara çıxarmağa imkan

vermişdir (ƏYİ: B-3764). Doğrudur, həmin əlyazma Şirvan mədrəsəsində köçürülməmişdir. Bununla belə, şairin irsini və ona münasibəti öyrənmək baxımından maraqlıdır. Həmin əlyazmanın göstərilən mətləsinə çıxmaq şərti ilə mətni Şirvan əlyazma nüsxələrinə uyğundur. Nuxada Qazax sakini Əbdürəhman əfəndi ibn Molla Hüseyin tərəfindən h.1255 (m.1839)-cu ildə köçürülmüş 232 vərəqlik həmin məcmuədəki şerin ilk beytinin tərcüməsi aşağıdakı kimidir:

-Ey dil, dostlar hamısı getdilər, sən də dünyaya tamahın var. Əbləh kimi, nadan kimi, sən dünyanı ev, məskən təsəvvür edirsən.

Ehtimal ki, həmin beyt müddərisin əlavəsidir.

(Qeyd: Mədrəsə məcmuələrində qəsidələr sırasında gedən həmin şəer şairin divanının nə qəzəl, nə də qəsidə hissələrində təsadüf edilir).

Tədqiqat nəticəsində Əlyazmalar İnstitutunda qəsidənin on iki əlyazması aşkarlanmışdır. Aşkarlanmış mədrəsə əlyazma nüsxələrindən əksəriyyəti mətn cəhətindən biri digərinə çox yaxındır. Bu sözlər Şirvan nüsxələrinə daha çox aiddir. Bəzi əlyazmaların mükəmməl sonluğu olmadığından köçürüldüyü yer haqqında dəqiq məlumat vermək olmur. Bununla belə, iki əlyazmanın Nuxada, dörd əlyazmanın Şirvan mədrəsələrində köçürüldüyü onların sonluqlarından aydınlaşır. Bunlardan Padar mədrəsəsində xidmət etmiş Qaramanlı Əli tərəfindən köçürülmüş iki nüsxə (B-7183, B-4469), Əbdülməcidin mədrəsəsində İsa tərəfindən köçürülən nüsxə (B-5969) və Səməd tərəfindən köçürülən nüsxə (B-5207) şairin əsərinin mətnini öyrənmək, eləcə də onun XIX yüzillikdə Şirvanda, öz vətənidəki şöhrətini, gənclər arasında necə yayılıb tədris edildiyini, həm də şairin əsərlərinin əlyazma şəklində yayılma coğrafiyasını öyrənmək üçün ən tutarlı qaynaqlardandır.

DƏRSLİK BARƏDƏ BİR NEÇƏ SOZ

Ölkəmizdə Təhsil İslahatı Proqramı müvəffəqiyyətlə həyata keçirilir. İslahatın əsas tələblərindən biri ayrı-ayrı fənlər üzrə proqram və dərsliklərin məzmununda dəyişikliklər aparmaq, onları yeniləşdirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan ötən tədris ilində "Ümumtəhsil məktəblərinin V-XI sinifləri üçün Azərbaycan dili proqramı" məktəblərin istifadəsinə verilmişdir. Cari dərs ili üçün həmin proqram əsasında yeni dərsliklər (V-IX siniflər) hazırlanıb çap edilmişdir. Biz bu yazıda həmin kitablardan biri - V sinif (**Ə.Əfəndizadə, N.Xudiyev, Ə.Abbasov, H.Əsgərov. "Azərbaycan dili", "Təhsil" nəşriyyatı, Bakı-2003**) dərsliyi barədə bəzi qeydlərimizi bildirmək istəyirik.

Dərslik əvəzənməz tədris vəsaitidir. Hər bir müəllim gündəlik işində ən çox ona istinad edir, şagirdlər isə elmin əsaslarını dərslikdən öyrənirlər. Buna görə də hər bir dərslikdə həmin elmə aid proqram materialı yığcam, konkret, aydın şəkildə öz əksini tapanmalıdır. Bəri başdan qeyd edək ki, göstərilən tələblər baxımından V sinfin yeni dərsliyi bizi razı salır. Mövcud dərslik mərhum professor Ə.Əfəndizadənin 30 ildən artıq məktəblərin istifadəsində olmuş, vaxtında elmi ictimaiyyət, praktik müəllimlər tərəfindən yüksək qiymətləndirilmiş "Azərbaycan dili" (bir müddət IV, sonralar isə V siniflər üçün) dərsliyi

əsasında hazırlanmışdır.

Müəlliflər kollektivi dərslik üzərində işləyərkən Azərbaycan dilindən yeni proqramın tələblərini nəzərə alaraq, materialların yığcam verilməsinə, elmi informasiyaların sıxlaşdırılmasına səy etmişlər. Proqramın "A" variantı əsasında yazılmış bu dərslik əvvəlkilərdən həcmə kiçikdir.

Yeni proqramda **mürəkkəb sözlərə münasibət fərqlidir**. Əvvəlki proqram və dərsliklərdə ayrı yazılan mürəkkəb sözlərdən də bəhs olunurdu. Lakin həm yeni proqramda, həm də onun əsasında yazılmış dərslikdə eyni və müxtəlif köklərdən əmələ gələn, bitişik və defislə yazılan sözlər mürəkkəb söz hesab edilir və onlar barədə konkret məlumat verilir. Bu da, yəqin ki, dilçilik elminin son nəticələri ilə bağlıdır.

Biliklərin test üsulu ilə yoxlanılması təcrübəsi ölkəmizdə artıq özünü doğrultmuşdur. Neçə illərdir ki, ali məktəblərə qəbul test yolu ilə aparılır. Ona görə də hər bir bəhsin sonunda test nümunələrinin verilməsi çox yaxşı haldır. Çünki verilmiş testlər vasitəsilə şagirdlərin həmin bəhs üzrə əldə etdiyi bilikləri yoxlanılır, onların zehni qabiliyyətləri inkişaf etdirilir.

Proqramın tələbi ilə bağlı dərsliyə bəzi yeni mövzular da salınmışdır. Məsələn, "**Lügətdən istifadə qaydaları**" (§56) bu cəhətdən olduqca vacib mövzulardan biridir. V sinif şagirdlə-

rinə lüğətlər, onların əhəmiyyəti və onlardan istifadə barədə məlumatların verilməsi çox vacibdir. Çünki sonrakı siniflərdə də uşaqlar lüğətlərdən istifadə zamanı çətinliklərlə qarşılaşırlar.

Yeni dərsliyin müsbət keyfiyyətləri, uğurlu cəhətləri çoxdur. Eyni zamanda kitabda bəzi nöqsanlar da mövcuddur, gələcək nəşrinə kömək məqsədilə onların göstərilməsi lazımdır. **"Cümlənin ikinci dərəcəli üzvləri"** (§17) mövzusunda tamamlıq, təyin və zərfliyin sualları sadalanır və sintaktik təhlil üçün onların işarələri göstərilir. İkinci dərəcəli üzvlərin bir başlıq altında verilməsi, şübhəsiz ki, dərsliyin yığcam olması ilə bağlıdır. Lakin eyni suallara cavab verən (necə?, nə cür?) təyin və zərfliyin fərqləndirilməsi mövzunun izahında öz əksini tapmamışdır, bu da təlimdə çətinlik yaradır. Çünki şagird bilməlidir ki, necə?, nə cür? suallarına cavab verən sözlər nə vaxt təyin, nə vaxt zərflik olur. Mövzuya aid verilmiş 78 sayılı çalışmada işlədilmiş cümlələrdə isə necə?, nə cür? suallarına cavab verən sözlərdən hansıların təyin, hansıların isə zərflik olduğunu göstərmək tələb olunur.

"Mürəkkəb adların yazılışı" (§55) mövzusunda da səhvə yol verilmişdir. Kitabın 113-cü səhifəsində mürəkkəb adların yazılışının b bəndində göstərilir ki, respublika, şəhər və rayon tabeliyində olan idarə və təşkilat adlarında bütün sözlərin baş hərfi böyük yazılır. Lakin bu qaydaya mövzunun izahında əməl olunmamış, Bakı Şəhər İcra Hakimiyyəti, Mingəçevir Şəhər Təhsil Şöbəsi kimi mürəkkəb adlarda "şəhər" sözü kiçik hərflə yazılmışdır.

Dərsliyin 52-ci səhifəsində Azərbaycan əlifbası, hərflərin çap və əl yazısı şəkli verilmişdir. Ancaq hərflərin çoxunun əl yazısı şəkli latın qrafikalı müasir əlifbamızdakından fərqlidir.

Bəlkə də, kitabda verilən həmin əlifbanın əl yazısı şəkli vaxtilə müzakirə üçün təqdim olunmuş ilk variantlarından biridir. Lakin biz bu gün yazı zamanı həmin hərflərin çoxunun kitabda göstərilən əl yazısı şəkillərindən istifadə etmərik və onların düzgün variantları 1-ci sinfin "Əlifba" dərsliyində verilmişdir. 68-ci səhifədə qoşa sütunlarda şifahi və yazılı təhlil nümunələri verilsə də, yazılı təhlil sütununun üzərində də "şifahi təhlil" sözləri qeyd olunmuşdur.

Kitabın 119-cu səhifəsində 11-ci testdə yazılır: **"Aşağıdakılardan hansı düzəltmə söz deyil? a) toxuculuq, b) kitabça, c) sənətkar, ç) görüş."**

Göründüyü kimi, verilən sözlərin hamısı düzəltmə isimlərdir. Müəlliflərin hansı sözü düzəltmə söz hesab etmədikləri bizim üçün də maraqlıdır.

Dərslikdəki 338 və 339-cu çalışmaların şərtində yazılır: **"Lüğətdən istifadə etməklə sözlərin düzgün yazılış qaydasını müəyyənləşdirin"**. Konkret lüğətin adı çalışmada öz əksini tapmadığı üçün şagirdlər çətinlik qarşısında qalırlar. Bu gün latın qrafikasında çap olunmuş lüğətlər yox dərəcəsinədir. Ona görə də kitabın sonunda 1-2 səhifədən ibarət yığcam orfoqrafik və izahlı lüğətlərin verilməsi məktəblilər üçün faydalı olardı.

Proqramda əməli yazılardan ərizə, elan, məktub barədə şagirdlərə məlumat verilməsi, onların sadə formalarının öyrədilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Dərslikdə məktub nümunəsi (səh.99) verilmiş, lakin ərizə və elan barədə heç bir məlumat yoxdur.

Ümid edirik ki, göstərilən kiçik nöqsanlar dərsliyin növbəti nəşrində aradan qaldırılacaqdır.

**Bayram ASLANOV,
Lerik rayonundakı Anzolu
kənd məktəbinin müəllimi**

PILOT MƏKTƏBLƏRİNİN ƏDƏBİYYAT DƏRSLİKLƏRİ

Müstəqil inkişaf yolunda inamla irəliləyən Vətənimizə layiqli vətəndaş tərbiyə etmək bu gün məktəbimizi düşündürən ən vacib problemlərdəndir. Bu problemin uğurlu həlli təlimin məzmununda əsas dəyişikliyin aparılmasını zəruri etmişdir. Təhsil Nazirliyi həmin istiqamətdə ciddi işlərin həyata keçirilməsi üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Müxtəlif fənlər üzrə proqram və dərsliklərin yaradılmasını buna misal göstərmək olar.

Bu il Dünya Bankının ayırdığı kredit hesabına nəşr olunan ədəbiyyat dərslikləri (pilot məktəblərinin V və VI sinifləri üçün) şagirdlərin istifadəsinə verildi. Tədris-metodik materiallar üç komponentdən - dərslik, şagird üçün iş dəftəri, müəllim üçün vəsaitdən ibarətdir.

Hər iki dərsliyin (hazırlayanlar **S.Hüseynoğlu, B.Həsənlı, Ə.Quliyevdir**) nəşri həm müəllimlərin, həm də şagirdlərin işini xeyli yüngülləşdirdi, vaxtdan səmərəli istifadə edilməsinə zəmin yaratdı. Əvvəllər bəzi mətnləri tapmaqda müəllimlər çətinlik çəkirdi, dərslik olmadığından mətni şagirdə yazdırmaq vaxt aparırdı.

Dərsliklərin dizaynı, dərslikdəki şəkillərin mövzuya uyğunluğu, şəkillərin rəngli boyalarla aydın çəkilməsi diqqətəlayiqdir.

Hər iki dərslikdə doğma torpağa, xalqa, soykökünə bağlılıq məqsədilə şifahi xalq ədəbiyyatının janrlarına (əfsanə, bayatı, nağıl, dastan, tapmacalar və s.) geniş yer verilməsini təqdirəlayiq hal hesab edirik.

Xeyrxahlığa, mərhəmətə, elmə çağırış məqsədilə Məhəmməd peyğəmbərlə bağlı hekayələrin keçilməsi müsbət haldır.

Ədəbiyyat nəzəriyyəsi ədəbiyyatın əlifbasıdır. Ədəbiyyat nəzəriyyəsini dərinləndirmədən bədii ədəbiyyatı yaxşı öyrənmək olmaz.

pilot məktəblərinin V-VI sinifləri üçün ədəbiyyat dərsliyində şer, dastan, nağıl, bayatı, tapmaca, hekayə, təmsil, şer vəznəri və s. haqqında verilən yazılar şagirdlər üçün çox faydalıdır.

Hər iki dərslikdə mövzular çox maraqlı, rəngarəng və şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğundur. Vətənpərvərlik, böyüyə hörmət, kiçiyə qayğı, anaya məhəbbət, keçmişimiz, tarixi qəhrəmanlarımız, şəhidlərimiz haqqında dərsliyə daxil edilən əsərlər, onlara aid sual və tapşırıqlar, təhlillərinə istiqamətləndirən metodik tələblər oxucunu razı salır.

B.Vahabzadənin "Şəhidlər", "Bayraq", N.Həsənzadənin "Azadlıq himni" şerlərinin, M.İbrahimbəyovun "Püstə ağacı" hekayəsinin və s. dərsliyə daxil edilməsi şagirdlərin dünyagörüşünün inkişafına ciddi təsir göstərir. "Məhəmməd peyğəmbərin və Həzrəti Əlinin kəlamları", "Yusif peyğəmbərin əhvalatı" şagirdlərin tərbiyəsində mühüm rol oynayır.

Şagirdlər üçün iş dəftəri tədris üçün çox faydalıdır. Mövzularla bağlı suallar, testlər iş dəftərində şagirdlər tərəfindən icra olunur. Müəllimlərə verilən metodik vəsait əvvəlki vəsaitlərdən fərqlənir. Dərsdə işin 3 əsas mərhələdə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: **dərketməyə yönəlmə, dərketmə və düşünmə.**

Ədəbiyyat dərslərinin interaktiv metodlarla keçilməsi tələbi vəsaitdə ön plana çəkilmişdir. Bu məqsədlə ədəbiyyat dərslərində şagirdlərlə fərdi, cütlərlə, qruplarla iş formalarından istifadə olunması, bütün siniflə diskussiya, rəy mübadiləsi aparılması nəzərdə tutulmuşdur.

Metodik vəsaitdə proqram materiallarının təxmini bölgüsünün verilməsi də təqdirəlayiqdir.

**Sevil ƏLİYEVƏ,
Xətai rayonundakı 287 saylı
"Zəkalar" liseyinin müəllimi**

TƏHSİLƏ HƏSR OLUNMUŞ ÖMÜR

Düz 50 il bundan qabaq Beyləqan rayonunda özünəməxsus nüfuz sahibi olan adı ziyalı ailəsində bir övlad dünyaya gəldi. Hamının - qohum, qardaşın, yaxınların sevincinə səbəb olan bu oğlan gələcəkdə xeyirxahlığı, insanlığı, ağısaqqallığı ilə ad qazanmış Şirin müəllim ocağının istisini, nurunu, şöləsini daha da artıracaq, el-obanın istəklisinə çevriləcəkdir.

Fazil Şirin oğlu Abbasov 1970-ci ildə doğulduğu Eyvazallar kəndində orta təhsilini başa vurub, Bakıya üz tutur, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan dili və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olur. Ali təhsilini müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra tərəddüd etmədən

el-obasına qayıdır və rayonun ən ucqar kəndi olan II Şahsevən kəndində pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Fazil müəllim kənd camaatının və şagirdlərinin sevimlisinə çevrilir. Səmimiliyi, zəhmətkeşliyi və pedaqoji qabiliyyəti ilə fərqləndiyindən tezliklə rayon ictimaiyyətinin, həmçinin pedaqoji ictimaiyyətin diqqətini cəlb edən gənc müəllim 1980-ci ildə Rayon Təhsil Şöbəsinə metodist dəvət olunur. Həmin ildən yalnız təhsil şöbəsində çalışan Fazil Abbasov ürəkdən bağlıdığı pedaqoji sahədə addım-addım irəliləyir. 1985-ci ildə metodkabinetə rəhbər, 1987-ci ildə RTŞ müdirinin müavini vəzifəsinə irəli çəkilir. 1991-ci ildən isə Beyləqan Rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri kimi fəaliyyət göstərir.

Keçən dövr ərzində o, əlindən gələni etməyə çalışmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Beyləqan Rayon Təhsil Şöbəsi Respublikada öz yeri və müəyyən uğurları olan, xüsusilə son illər diqqətəlayiq nəticələr göstərən təhsil şöbələrindəndir. Bütün sahələrdə olduğu kimi, təhsil sahəsində də gedən dinamik inkişaf Beyləqan Rayon Təhsil Şöbəsinə daim diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Məlumdur ki, təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas prinsiplərindən biri olan təhsilin humanistləşdirilməsi ideyasının mahiyyətini pedaqoji ictimaiyyətə çatdırmaq, onun izahı və təbliği istiqamətində görülən tədbirlər təhsil sistemində yeni pedaqoji təfəkkür formalaşdırılmaqda mühüm rol oynadı. 1999-2000-ci dərs ili bütün respublika üzrə "Təhsilin humanistləşdirilməsi yolu ilə yeni pedaqoji təfəkkürün inkişafı ili" elan olundu. Bu çərçivədə aparılan ardıcıl işlər təhsil orqanlarında, pedaqoji kollektivlərdə fəaliyyətin yenidən qurulmasına real zəmin yaratdı. Təsədüfi deyildi ki, 1999-cu ildə ölkə prezidentinin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Təhsil sahəsində İslahat Proqramı"nda islahatın əsas məqsədlərindən biri kimi "demokratikləşdirmə, humanistləşdirmə, inteqrasiya, diferensiallaşdırılma, fərdiləşdirilmə prinsiplərinə əsaslanaraq təhsil alanın şəxsiyyət kimi formalaşdırılmasını, onun təlim-tərbiyə prosesinin əsas subyektinə çevrilməsini başlıca vəzifə hesab edən, milli zəminə, bəşəri dəyərlərə əsaslanan, bütün qurumların fəaliyyətini təhsil alanın mənafeyinə xidmət etmək

məqsədi ətrafında birləşdirən yeni təhsil sisteminin yaradılması" xüsusi olaraq qeyd edilmişdi. 2000-2001-ci dərs ilinin də təhsilin humanistləşdirilməsi ideyasının tətbiqi yollarına həsr olunması əvvəlki illərdə başlanmış işin davam etdirilməsi demək idi. Bütün bu məsələlərə məsuliyyətlə yanaşan Beyləqan Rayon Təhsil Şöbəsi bir-birinin ardınca uğurlar qazanmağa başlamış, müxtəlif müsabiqə və yarışlarda qalib müəllim və şagirdləri ilə fərqlənmişdir.

Təhsil nazirinin müvafiq əmri ilə "Təhsildə keyfiyyət ili" elan edilmiş 2001-2002-ci dərs ilində rayonun təhsil işçiləri müsbət nəticələr əldə etmiş və Təhsil Nazirliyinin "III Diplom"u ilə təltif olunmuşlar.

Keçən dərs ilində isə rayonun təhsil işçiləri daha uğurlu nəticələr əldə etməyə çalışmış, məktəblilərin fənn olimpiadalarının, "İlin ən yaxşı müəllimi", pedaqoji mühazirələr müsabiqəsinin və digər müxtəlif yarışların respublika mərhələlərində müvəffəqiyyət qazanmışlar. 2002-2003-cü dərs ili müddətində nəzərdə tutulan tədbirlərin yerinə yetirilməsinə məsuliyyətlə yanaşdığına, bu tədbirlərdən səmərəli istifadə edərək məktəblərdə təlim-tərbiyənin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılmasına ciddi səy göstərdiyinə görə Beyləqan Rayon Təhsil Şöbəsi Təhsil Nazirliyinin "II Diplom"una layiq görülmüşdür. Bu, nazirliyin 2003-2004-cü dərs ilinin "Təhsil sistemində müasir yanaşmaların təşəkkülü ili" elan edilməsi haqqında 30 iyul 2003-cü il tarixli, 731 nömrəli əmrində əksini tapmışdır.

Bu yaxınlarda isə Fazil Abbasov Təhsil Nazirliyinin Fəxri Fərmanı ilə təltif olunmuşdur.

Beyləqan rayonunda son illərdə təhsil müəssisələrinin, xüsusilə ümumtəhsil məktəblərinin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, məktəb binalarının təmiri və yenilərinin tikintisi istiqamətində də Rayon Təhsil Şöbəsi tərəfindən məqsədyönlü iş aparılmışdır. Rayonun Günəşli, Yuxarı Kəbirli, Yuxarı Çəmənli, Baharabad, Qaradağlı kəndlərində beynəlxalq təşkilatların və yerli təəssübkeşlərin imkanları hesabına yeni məktəb binaları tikilib şagirdlərin istifadəsinə verilmiş, Yeni Mil kəndində isə tikilməkdədir. Bundan savayı Yaponiya səfirliyinin köməkliyi ilə I Şahsevən 2 nömrəli məktəbində əlavə olaraq 16 sinif otağından ibarət məktəb binasının inşası davam etdirilir, Norveç səfirliyinin vəsaiti hesabına isə I Şahsevən kənd 1 nömrəli orta məktəbinin binası əsaslı təmir edilmişdir. Müxtəlif beynəlxalq təşkilatların vəsaiti hesabına rayonun Örenqala, Əlinəzərli kənd 1 nömrəli, Araz və s. məktəbləri də əsaslı şəkildə bərpa və təmir olunmuşdur. Eyni zamanda təhsil müəssisələrinin lazımı avadanlıqlarla da təmin edilməsi üçün ayrı-ayrı hami şəxslər və təşkilatlar vaxtaşırı tapılır və onların imkanlarından istifadə olunur.

Göründüyü kimi, Beyləqan Rayon Təhsil Şöbəsinin müdiri F.Abbasovun bütün şüurlu həyatı, fəaliyyəti pedaqoji işlə, gəncliyin təlim-tərbiyəsi, həmçinin təlim-tərbiyə müəssisələrinin şəraitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı olmuşdur. Rəhbərlik etdiyi böyük bir pedaqoji kollektivin hər bir üzvünün qayğısı ilə yaşayan, işinə kömək və rəhbərlik etməyə qadir olan Fazil müəllimə Beyləqan rayon pedaqoji ictimaiyyətinin çox böyük hörməti vardır. Həftənin demək olar ki, bütün günlərini Fazil müəllim şöbədə, təhsil müəssisələrində keçirir, işləyir, problemləri araşdırır, yeniliklərin təbliğinə və tətbiqinə çalışır, nəzarət edir. Bax beləcə il-ilə, gün-günə qovuşur, 10 illiklər uzaqlaşır, 50 il tamam olur.

Fazil müəllimin 50 yaşını təbrik edir, ona can sağlığı və daha böyük təhsil uğurları arzulayırıq!

Əsgər QULİYEV,
filologiya elmləri namizədi,
dosent

Jurnalımızın 4-cü (2003-cü il) sayında Azərbaycan Müəllimlər İnstitutunun əməkdaşı, dosent **Ə.Bədəlovanın** "Öz qövmümü-zün başına əngəl-kələfiz biz" sərlövhəli məqaləsi dərc edilmişdi. "Dilimiz-mənəviyyatımız" rubrikasında verilmiş bu məqalə oxucularımız arasında böyük əks-səda doğurmuşdur.

Həmin məqalə ilə əlaqədar redaksiyamıza son vaxtlar xeyli məktub daxil olmuşdur. Belə məktublardan ikisini jurnalımızın bu sayında dərc edir, yeni məktublarımızı gözləyirik.

DİLİMİZİ - ŞƏRƏF VƏ SƏR-VƏTİMİZİ QORUYAQQ

Dil öz təzahürünü nitqdə tapır. Gözəl nitqin cazibə qüvvəsindən kənara çıxmaq mümkün olmur. Təsadüfi deyildir ki, natiqlər həmişə "müdrilik müəllimləri" hesab edilmişlər. Nitq mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin ən önəmli tərkib hissəsidir. Dilin təmizliyi uğrunda mübarizə mədəniyyət uğrunda aparılan mübarizənin bir hissəsidir. Dilimizin saflaşması, zənginləşməsi bütün dövrlərdə xalqın ağıllı nümayəndələrini düşündürən məsələlərdən olmuşdur. Dilimizin inkişafının bugünkü mərhələsində dilçilik məsələləri ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, həllini tapmayan problemlər də var. Bu, xüsusilə sözlərdən düzgün istifadədə özünü göstərir. Bu gün dilimizə sözlər daxil olur, sözlər çıxır. Bu, dildə təbii proseslərdən biridir. Lakin təəssüf ki, dilimizdə süni sözyaratma, sözlərdən məqamında istifadə etməmək və yersiz alınmalara aludəçilik halları xeyli çoxalmışdır. Məsələn, musiqi qruplarından biri "N brothers" **qardaşları**" adlanır. Bizim dilimizdə belə söz yoxdur. "Brothers" ingilis dilində

"qardaşlar" deməkdir və dilimizdə bu sözün qarşılığı olduğundan ona ehtiyac duyulmur. Bundan başqa bu birləşmənin özündə ədəbi dilin üslubunu pozan xəta var. İfadəni tərcümə etdikdə anormal bir birləşmə alınır: "N qardaşlar qardaşları". Bu cür dəyərsiz, dilimizin təmizliyinə zərbə vuran söz və ifadələr az deyil. Efirədə və mətbuatda xalq üçün anlaşılmayan dil faktlarının get-gedə çoxalması narahatlıq yaradır.

Hazırda Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərin genişlənməsi, bir çox sahələrdə əlaqələrin inkişafı dilimizə də müəyyən mənada təsir göstərir, bir sıra türk mənşəli sözlərin ərəb, fars mənşəli sözləri sıxışdırmasına səbəb olur. Dilimiz türk dili ilə genoloji və morfoloji baxımdan qohum olduğu üçün bu, təbii və dəyərli bir göstəricidir. Lakin unutmaq olmaz ki, hər bir dilin özünə məxsus toxunulmaz özəllikləri var. Bu gün reklam və elanlarda, təşkilat adlarında ədəbi dilimizin normalarına sığmayan uyğunsuz dil faktları get-gedə çoxalmaqdadır. Artıq az qala hər yerdə "**Xoş gəlmişsiniz**" kimi səmi-

mi ekspressiv ifadə türk dilində olduğu kimi bitişik yazılır. Bu, həmin dil üçün qanunauyğundur. Türk dilində təkhəcalı sözlər fellərə aid olduqda onlarla birləşdirilir. Bizim dilimizdə isə belə qayda yoxdur. Bu ifadə bəzən heç türk dilinə də uyğun yazılmır. Məsələn, bir çox yerlərdə həmin cümlə belə yazılır: "**Xoş gəlmişsiniz**". Əgər bu, türk dilindədirsə, həmin dildə "x" samiti olmadığından ifadənin yazılışı səhvdir. Əgər Azərbaycan dilindədirsə, yenə də düzgün deyil. Çünki bizim dilimizdə "xoş" sözü aid olduğu feldən ayrı yazılır və felin birinci hecasındakı sait "e" yox, "ə" olmalıdır. Bundan başqa, son vaxtlar "**ana petrol**", "**ata bank**" kimi birləşmələrdən istifadə olunur. Bunlar türk dili üçün, bəlkə də, normal birləşmələrdir, bizim dilimizdə isə yaxşı səslənmir. "Ana" sözü müqəddəsdir. Biz "ana vətən" deyirik. "Ana" sözünü hər sözün yanına qoşaraq hörmətdən salmaq olmaz.

Dilimizin saflığına xələl gətirən belə faktların sayı çoxdur. Bunların qarşısı bütün vətəndaşlar tərəfindən alınmalıdır. Dilimizə yabançı olan söz və ifadələr, xüsusilə yersiz olaraq ingilis dilindən alınmalar nitq mədəniyyətimizə ziyan vurur.

Məşhur yazıçı Ç.Aytmatov demişdir: "Hər bir dil öz xalqı üçün böyükdür. Bizim hər birimizin bizi yaradan, bizə özünün ən ulu sərvətini - öz dilini verən xalqa övladlıq borcumuz var: onun təmizliyini qorumaq, onu daha da zənginləşdirmək". Bir zamanlar akademik Həsən Əliyevin təbiət üçün "çaldığı" "həyəcan təbili" bu gün dilimiz üçün səslənməlidir. Çünki ana dili xalqın taleyini, mənəviyyatını, mədəniyyətini, mənlilik və vicdanını müəyyən edir.

Dil - xalqın həyatıdır. Dil xalqın varlığının göstəricisidir. Görkəmli xalq yazıçısı İ.Sıxlı deyirdi: "Düşmən bir xalqı məhv etmək istədikdə, hər şeydən əvvəl, onun dilini əlindən

alır. Dilin məhvi - xalqın məhvi, dilin yaşaması - xalqın yaşaması deməkdir. Dil çox zərif və həssas bir amildir. İndiki halda dilimizin qeydinə daha çox qalmalıyıq, onu nadanlardan, xainlərdən qorumalıyıq, saflığını hiyf etməliyik". Bu gün bu sözlər qulaqlarda cingildəməli, ürəklərdə döyünməli, beyinləri hərəkətə gətirməlidir.

Bu gün qərəbədir ki, hətta televiziya kanallarının da adı öz sözlərimiz deyil. Məgər "ANS" və "Space" sözlərini əvəz edən sözlərimiz yoxdurmu? Və ya radio -televiziya kanalları üçün adlar tapa bilmirik? Dilimiz o qədər "kasıbdır" ki, sözlər qəhətə çıxıb?

Məşhur hind dərviş xadimi M.Qandı demişdir: "Öz dilinə nəzakət edə bilməyən adamda həqiqət ola bilməz". Maarifçi alim H.Zərdabinin isə belə bir qiymətli kəlamı var: "İnsanın şəərəfinin bir dəlili də nitqdir. Lazımdır ki, hər kəs elə danışsın, elə yazsın ki, onu mümkün mərtəbədə avam da başa düşsün". Belə bir məşhur atalar sözü də var: "Sevdiren də dildir, söydürən də." Gəlin elə edək ki, gələcək nəsillər bizi söyməsinlər. Şəhərlərdə, qəsəbələrdə, kəndlərdə qüsurlu reklam və elanlara baxan şəxslər, avtobus, qatar lövhələrindəki yazılara, trafaretlərə məsul olanlar nə fikirləşirlər?! Bu qədər tənqid, bu qədər narazılıq bəs deyilmi? Yəqin ki, bəs deyil.

"İnkaredilməz bir həqiqətdir ki, dillə mədəniyyət bir-biri ilə əlaqədardır. Hər şeydən əvvəl, dil mədəniyyətin bünövrəsini təşkil edir. Buna görə də milli dil milli mədəniyyətin formasıdır"(A.Qurbanov). Elə məsələlər var ki, onlar yalnız dilə aiddir və ya yalnız mədəniyyətlə bağlıdır. Təəssüf ki, bugünkü mətbuatımız həmin problemə ciddi və məsuliyyətlə yanaşmır. Əlifbanın ilk hərfi "A" çox zaman ingilis əlifbasında olduğu kimi yazılır və hərfin böyük-kiçikliyi

bilinmir. Mətbuat səhifələrində punktuasiya qaydalarının ya pozulması, ya da yerinə düşməməsi halları çoxdur. Halbuki durğu işarələri çox əhəmiyyətli vasitə olaraq yazının düzgün qavranmasında böyük rol oynayıb. Yazılı və şifahi nitq arasındakı münasibətlərin tənzim olunmasında durğu işarələrinin rolu əvəzsizdir. Mətbuat orqanlarının durğu işarələrinə laqeydliyi fikrin dolaşığına səbəb olur, şifahi və yazılı nitq arasında məzmun eyniliyi pozulur. Durğu işarələri ifadə və cümlələrin emosional-

ekspressiv rəngarəngliyinin üzə çıxmasına kömək edir.

Hər bir Azərbaycan vətəndaşını, bütün xalqımızı əsrlərdən bəri bizə miras qalan çox böyük bir şərəf və sərvəti - doğma dilimizi qorumağa, inkişaf etdirməyə, yüksəltməyə çağırıram.

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri namizədi,
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun tərbiyə işləri üzrə
prorektoru

İNDİ XIX ƏSR DEYİL...

*"Əssəlam, ey gürühi-xeyrəsər,
Millətin qeyrətin çəkən kəslər.
Günü-gündən zəlilü xar oluruq,
Möhnətü qüssəyə düçar oluruq.
Bir bələdir bu dərdi-nadani
Kim, onun elm olubdur dərmamı."*

Ulu Seyid Əzimin bu misraları haradan yadıma düşdü? "Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi" jurnalının dördüncü nömrəsində (2003-cü il) pedaqoji elmlər namizədi Əsmər Bədəlovanın "Öz qöv-mümüzün başına əngəl-kələfiz biz" adlı məqaləsini oxuduqdan sonra. Düzü, bu yazını Seyid Əzim Şirvaninin XIX əsrdə "Əkinçi" qəzetinə göndərdiyi "Qafqaz müsəlmanlarına xitab" adlı mənzum məktubu ilə müqayisə edərkən adam bilmir gülsün, yoxsa ağlasın. Ancaq gülsək də, ağlasaq da, boynumuza almalıyıq ki, hər iki müəllif millətin nadanlığının dərdini çəkir və bu bələdan qurtarmaq

məqsədlə haray salıb xalqın öndərlərinə, sözü keçən, problemin həllinə kömək edə biləcək şəxslərə üz tutur. Yalnız bir fərq var: Seyid Əzim öz məktubunun sonunda Qafqaz Şeyxülislamına, müftiyə müraciət edərək, Şamaxıda məktəb açılmasına yardım etmələrini arzuladığını ifadə etmişdi. Haqqında söz açdığımız məqalədə isə əks ab-hava duyulur. Bəli, avtomobilə də mindik, göyə də çıxdıq. Dünyanın hər hansı bir yerində nə icad edilsə, heç şübhəsiz, səhəri gün bizim dükən-bazarda görə bilərsən... İndi belə məlum olur ki, millətimizin savadı bir qədər artıqlıq edir (Axı maddi nemətlər bahalaşdıqca mənəvi nemətlər qiymətdən düşür, ucuzlaşır). Çünki vaxtla Seyid Əzimlər, Sabirlər, Mirzə Cəllilər elə düşünürdülər ki, mənsub olduğumuz xalqı maarifləndirmək yolu ilə qeyri millətlərə çata bilərik. La-

kin bu gün uşaqlar məcburən məktəblərə cəlb edilir, dövlət hesabına oxutdurulur, hətta dövlət onları dərs ləvazimatı ilə təmin etməyi də öz öhdəsinə götürür. Bəs nəticəsi necə olur? Yox, deyəsən, doğrudan, savadımız artıq düşüb: qeyri millətlərə çatmaq nədir, onları ötmüşük də. Baxır hansı sahədə!

Sən demə, savadlılıq yalnız oxumağı, yazmağı bacarmaqla məhdudlaşmışdır. Çünki məqalədə qınanan şəxslərin əksəriyyəti öz dillərində də olmasa, əcnəbi dildə çox sərbəst danışır, internetdən, kompüterdən qəşəngcə baş çıxarırlar və bəlkə, bunun səbəbində öz dillərinə xor baxırlar.

Gəlin etiraf edək ki, hər dövrün özünə görə novruzəliləri də olub, saqqallı uşaqları da. Və indi də var. Təsəvvür edək ki, bu günümüzün Növrüzəlisini Bakıya gəlib çıxsın, nə edər. Nümunələr söyləmək, misallar çəkmək fikrindən uzağıq. Ona görə ki, Əsmər xanım öz yazısında kifayət qədər nümunə göstərib. Belə hallara sakitcə dayanıb baxmaq mümkün deyil. Axı indi XXI əsrdir.

Lakin Əsmər xanımın bir fikrinə öz əlavəmizi bildirmək istərdik. "İri addımlarla irəliləyən DÜKANBAZARın çıxardığı pəstahlar qarşısında" alimlər mat qalmamalıdır. Ona görə ki, onlar "sınav bəndələri" deyillər. Bu şəxsiyyətlər hər zaman millətin önündə gediblər və bu gün də öz missiyalarını yerinə yetirməlidirlər. O barədə müəllifin fikri ilə tam razıyıq ki, sanballı ziyahılar, dilçilər, söz və qələm sahibləri az qala öz təsir və nüfuz dairələrindən kənarda qalıblar.

Yadıma Aslan Qəhrəmanovun "Səni axtarıram" televiziya tamaşasından bir epizod düşdü. Gülnar savadsız, qabiliyyətsiz, kiminsə, nəyinsə hesabına elmi dərəcələr alan

"alimlər" haqda Elçin müəllimin: "Mən onları görmürəm, elələri mənim üçün yoxdur, mövcud deyil", - fikrinə qəti etiraz edib deyir: "Nahaq! Görmək lazımdır. Ələ salmaq lazımdır onları, gülmək lazımdır onlara. Layiq olmadıqları adı almağa çalışdıqları üçün". Bəli, biz də bu gün millətimizin adına, səviyyəsinə xələl gətirə biləcək bütün hallara və bu halları törədən şəxslərə qarşı mübarizə aparmalı, amansız olmalıyıq. Sözü gedən lövhələrin yanından, sanki özümüz suçluyuq kimi, sakitcə ötüb keçməməliyik. Özünü "savramenni" hesab edən bu kəsləri rahatca yaşamağa, saqqızını çeynəməyə qoymamalıyıq. Qoy çalışsınlar, gecələrini gündüzlərinə qatıb əlləşsinsinlər, səhvlərini düzəlsinsinlər.

Bəli, belə lövhələrin və lövhəciklərin paytaxtımızda baş alıb getməsində bizim də günahımız var və biz tezliklə günahımızı yumalı, səhvimizi düzəltməliyik. Bunu bizdən Seyid Əzimin, Sabirin, Mirzə Cəlilin ruhu tələb edir. O ruhların qarşısında borclu qalmağa, onlara hörmətsizlik etməyə bizim haqqımız yoxdur. Bunu bizdən: "Azərbaycan" deyiləndə ayağa dur ki, Füzulinin ürəyinə toxuna bilər" - deyən Məmməd Arazın qələmi tələb edir. Gəlin hər şeydən, hər kəsdən öncə öz məsuliyyətimizi dərk edək və vəzifəmizi layiqincə yerinə yetirməyə çalışaq. O zaman küçələrdəki, ekran və efiqdəki bu yabançı yarlıqlar öz-özünə qopub düşəcək.

Ülkər MURADOVA,
Saath rayonu, F.Şıxəliyev
adına Kamallı kənd əsas
məktəbinin müəllimi

İFADƏ MƏTNLƏRİ*

V sinif
BU MƏMLƏKƏTİN SAHİBİYƏM

İstanbulun işğal günləriydi. Mustafa Kamal Atatürk Pera Palas otelina getmişdi. Bir gün odasında oturmuşdu. Qarşısındakı salonda İstanbulu işğal edən qoşunların komandirlərindən bəziləri oturmuşdular. Otelə yeni gəlmiş olan bu gənc general onların diqqətini cəlb etdi. Kim olduğunu oteldəki ofisiantdan soruşdular. Ofisiant cavab verdi:

- Çanaqqala komandanı Mustafa Kamal Paşadır.

İngilis generallarında bir qımlıdanma oldu. Çanaqqalada onları məğlub edən bu qalib komandanı yaxından tanımaq və onunla görüşmək istədilər. Onun yanına bir nəfər göndərdilər. Göndərilən adam Mustafa Kamal Paşaya:

- İngilis ittifaq dövlətləri komandanı sizinlə görüşmək istəyir, əfəndim,-dedi

- Harada görüşmək istəyirlər?

- Yanlarına çağırırlar.

Mustafa Kamal mavi gözlərini o adama dikərək:

- Mən bu məmləkətin sahibiyəm, onlar qonaqdırlar. Görüşmək istəyirlərsə, otağıma gəlsinlər. Bizim adətə görə, qonaq ev sahibini ziyarət etməlidir, -deyə cavab verir. (117 söz - Ənvər Bəhnandan)

PLAN

1. Mustafa Kamalın otelə gəlişi.
2. İngilis generallarının onunla maraqlanmaları və ona sifariş göndərmələri.
3. Mustafa Kamal Paşanın layiqli cavabı.

ALPARSLANIN BÖYÜKLÜYÜ

Hərbi səfərlərdən biri qələbə ilə sona yetmişdi. Əsir düşmüş düşmən sərkərdəsini qalib gəlmiş Alparslanın hüzuruna gətirirlər. Alparslan ondan soruşur:

- Əgər siz qalib gəlsə idiniz, mənimlə necə rəftar edərdiniz?

- Ya başınızı kəsdirər, ya da asdırardım!

- Çox yaxşı. Bəs sizi nə gözlədiyinizi bilirsinizmi?

- Məni ya öldürəcəksən, ya da şəhərbəşəhər gəzdirib, xalqın qarşısında alçalacaqsınız, ya da.

- Niyə susdunuz, çəkinməyin, deyin.

- Bəlkə də bağışlayar və azad edərsiniz.

- Bax, sonuncu hərəkət bizə daha çox yararlıdır. Mən sizi əfv edirəm. Sizinlə əsir kimi deyil, hökmdar kimi davranacağam. (81 söz)

* Əvvəli jurnalımızın 2003-cü il 3-cü sayında

PLAN

1. Hərbi səfərin qələbə ilə nəticələnməsi
2. Alparslanla əsir sərkərdənin görüşü
3. Hökmdarın alicənablığı

VI sinif
VİCDAN RAHATLIĞI

Salahlı kəndində hacı Emin ağanın evində ziyafət təşkil edilmişdi. Böyük bir məclis qurulmuşdu. Qonaqlardan kimi əlvan çini fincanlarda çay, kimi ətirli qəhvə içirdi. Söhbət Kərəmdən düşmüşdü.

- Cənab İsrafil ağa, Kərəm qaçaq düşən gündən bəri siz onunla heç üz-üzə gəlməmişiniz?

Hacı İsrafil ağanın bu suala verəcəyi cavabla maraqlandı. Baxışlar ona zilləndi.

- Bir dəfə rastlaşmışıq.

- Bəs gülləniz nə üçün boşa çıxıb?

Sərdarın bu sözü İsrafil ağanın şəstinə dəydi, tutuldu. Udquna-udquna dedi:

- Xeyr, mənim gülləm heç vədə boşa çıxmır.

Sərdarın dodaqlarında xəfif bir təbəssüm gəzdi.

- Oo! Mən buna şübhə etmirəm. Amma xəncəri iki dəfə sıyırmazlar. Siz gərək onu əldən buraxmayaydınız!

- Zati-aliləri, əvvəla Kərəm uzaqdaydı, güllə çatmazdı, sonrası da tərkində oğlan uşağı vardı, qorxdum güllə uşağa dəyər.

Sərdar əvvəl yarı istehza ilə "uşaq!", sonra isə ciddi dedi:

- Gərək ataydınız!

- Zati-aliləri, bizim yerdə arxadan güllə atmaq dədə-babadan kişilik sayılmır.

Sərdarın səsindeki ahəng dəyişdi:

- Bəsdir! Kişilik! Bunun vaxtı çoxdan keçib.

Bu sözlərin ağırlığından İsrafil ağa susmaq istədi, amma dözmədi:

- Zati-aliləri, vicdan rahatlığı siyasətdən irəli, daş-qaşdan qiymətlidir. (167 söz - F. Eyvazlıdan)

PLAN

1. Hacı Emin ağanın evindəki ziyafət.
2. İsrafil ağanın gülləsi boşa çıxmır.
3. İsrafil ağanın Kərəmi vurmasının səbəbi.
4. Vicdan rahatlığı hər şeydən qiymətlidir.

QİSAS

Yuqoslaviyada Qaradağ adlı bir vilayət var, yuqoslavlara ona Çernoqoriya deyirlər. Bu vilayətdə kuçi adlı bir xalq yaşayır. Çox-çox illər bundan qabaq onların yurduna-yuvasına təpilan yağlar kuçiləri qırılmış, torpaqlarını işğal etmişlər.

Günlərin bir günü işğalçılardan bir məmur at belində yol ilə keçərkən bir kuçiyə rast gəlir və onun sağ qalmasına heyrətlənir:

- Biz sizi qırıb tökdük. Sən necə sağ qalıbsan? - deyib tufəngi ona tuşlayır.

- Doğrudur, siz bizi qırdınız. Ancaq bir şeyi bilin ki, yer üzündə nə vaxtsa, hardasa bir kuçi bizim qisasımızı alacaq və sizi məhv edəcək.

Kuçinin son sözləri güllənin səsinə eşidilməz oldu.

Bir müddət keçir. Həmin məmur bir toplantıda bu hadisəni öyünə-öyünə danışır:

- Bilirsizmi o mənə nə dedi? Dedi ki, əgər yer üzündə yaşayan kuçilərin hamısı qırılsa, yenə də sonuncu kuçi bizim qisasımızı sizdən alacaq.

Toplantıdakılardan biri deyir:

- Yer üzündə qalan o son kuçi mənəm, o soydaşımın qisasını almaq da mənə düşüb! - deməyi ilə tapancasını çıxarıb həmin məmuru vurmağı bir olur.

İndi Yuqoslaviyada yaşayan kuçilər o qisası qiyamətə qoymayan vətənpərvərin törəmələridir. (164 söz - Abbas Abdulladan)

PLAN

1. Kuçilərin soyqırımı.
2. Məmurla kuçinin görüşü.
3. Kuçinin son sözləri.
4. Bir məclisdəki söhbət və kuçinin qisası.

VII sinif YALQUZAQ

Yalquzaq yuvadan axşam qarantılığında çıxdı. Yenə çay səmtinə, amma kənddən xeyli aralı getdi. Havanı iylədi. Və yaxınlıqda heyvan olduğunu duydu, dönüb ora yönəldi. Yalquzaq təpənin döşü ilə irəlilədikcə iy güclənirdi. O yavaşdı, addımlarını daha ehtiyatla atmağa başladı. Lap yaxınlıqda finxırtı eşitdi. İnsan iyi duymadığı üçün cəsarətlə getdi. İri daşın dövrəsinə dolandı, sıldırım qayaya qısılib titrəyən eşşəyi gördü. Yazıq yalquzağı görən kimi ayaqlarını yerə döyəcləyə-döyəcləyə boğuc səslər çıxarmağa başladı.

Yan tərəf uçurum olduğundan sıldırımın yanına - eşşək dayanan yerə ancaq balaca qayanın böyründən keçmək lazımdı. Yalquzaq arxaya və yan-yörəyə baxıb ehtiyatla eşşəyə sarı addımladı. Ayağını təzəcə atmışdı ki, yay şaqqıltı ilə yarıldı, içindən iki dəmir çənə çıxıb qabaq ayağını tutdu. Diksinən yalquzaq kənara sıçramaq istədi, ayağı tutulduğundan yanı üstə yığıldı, kəskin ağrıdan zingildədi. Sonra nəfəsini dərib ayaq üstə sakit durdu, var gücü ilə ayağını dartdı. Ayağından qopan şiddətli ağrı bütün bədəninə yayıldı. Tələdəki ayağından qan axırdı. Yalquzaq tələsirdi, bilirdi ki, bir azdan bura tökülüşən adamlar ona aman verməyəcəklər. Ona görə də fikirləşdi, sonra birdən başını aşağı əyib tələdəki biləyini ağzına aldı və var gücüylə çənəsini kəlbətin kimi birdən sıxdı. Qırılan bilək sümüklerinin ağrısı onu ixtiyarsız yuxarı tullanmağa məcbur etdi. Böyrü üstə düşüb qaldı. Yavaş-yavaş özünə gəlib ayağa qalxdı, ilk dəfə üç ayağı üstə durdu. Yaralı ayağını büküb sinəsinə dirədi və hoppana-hoppana aşağı, çaya sarı tələsdi. (217 söz - R. Abbaszadədən)

PLAN

1. Gecə gəzintisi.
2. İştaharı artıran ov iyi.
3. Dözülməz ağrı.
4. Azadlıq ehtirası.

ANA NALƏSİ

Ovçu o tayda kolluqdan çıxıb çaya yaxınlaşan zorba ayını və iki balasını gördü. Ayı yanaşdı qıjhaqıjla axan suya baxdı, dönüb arxada durmuş balalarının yanına getdi. Onlardan birini qoltuğuna

vurub iki ayağı üstə sahələ yanaşdı, çayı keçmək üçün suya girdi. Bir-iki addım atandan sonra çevrilib geri baxanda o biri balasını da suyun içində gördü. Ayı qayıdıb sahildəki balasını da qoltuğuna vurdu, lap qırağa - daşların yanına aparıb yerə qoydu, yenə çayı keçmək istədi. Yerdəki balası bu dəfə də dalınca düşüb çaya girdi. Ayı bir neçə kərə balasının birini götürüb çayı keçmək istəyəndə o biri bağıra-bağıra arxasınca düşüb gur çaya girdi. Axırda ayı tənə gəlib qucağındakı balasını yerə qoydu, iri daş götürüb, yerində dayanmaq istəməyən potanı yerə uzatdı, hirsə daşı onun üstünə qoydu. O biri balasını təzədən qoltuğuna alıb çaya girdi. Balasının səssiz-səmirsiz uzandığını görüb arxayınlıqla çayı adladı. Ayı sudan çıxan kimi qoltuğundakı potasını yerə qoydu və tələsik geri qayıtdı. İndi də bu biri bala tək qalmır, çığıra-çığıra anasının dalınca qaçır. Bir-iki cəhddən sonra ayı onu da uzadıb üstünə bir daş qoydu, xətirçəm suya girdi.

Ayı gedib o taydakı balasının üstündəki daşı götürüb atdı, amma bala qalxmadı. Ayı ayağı ilə onu tərptədi, çevirdi, bala tərptənmedi. Ayı mırıldanana mırıldana balasını qucağına götürüb silkələdi, saplaqdan sallanmış meyvə kimi yellənən başına, donmuş açıq gözlərinə baxdı, naləni andıran bağırtıyla onu bağına basıb özünü suya vurdu, çayı keçdi. Yüyürə-yüyürə bu taydakı balasının üstünə gəldi. Bir balasının hələ isti leşini bağına basan ana o birisinin üstündəki daşı tələsik kənara itələdi. Ağzından tökülən qanı görüb balanı bağıra-bağıra bir-iki dəfə tərptədi, silkələdi. Sonra müdhiş nərə ilə onu da götürüb bağına basdı. Tükürpərdici bağırtısı yer-göyü titrətdi. (272 söz - R. Abbaszadədən).

PLAN

1. Çayı keçmək istəyən ayı.
2. Tək qalmaq istəməyən balanın şıltaqlığı.
3. Çıxış yolu tapan ana ayı.
4. Balalarının ölümünə səbəb olan ananın fəryadı

VIII sinif MƏRCAN CAMIŞ

Bir camışımız var idi. Adı Mərcan idi. Bir gün həmin camışımız itmişdi. Atam tufəngi çiyinə salıb meşəyə yollandı. Biz həyətdə, kəndin ətrafında onu xeyli axtardıq. Lakin tapa bilmədik. Gecə atam meşədən əliboş qayıtdı. Səhəri gün mən də atamla meşəyə, camışı axtarmağa getdim. Günortaya qədər meşəni axtardıq. Ancaq mərcanı tapa bilmədik. Mən lap əldən düşmüşdüm. Atamın da yorulduğunu hiss eləyirdim. Meşənin elə bir yeri qalmamışdı ki, oraya baxmayaq. Kor-peşiman evə qayıtmaq istəyirdik. Birdən qulağıma bir hənirt gəldi. Hənirt fizilliqdən gəlirdi. Mən əllərimi, dizlərimi yerə qoyub yerə dəyən budaqların arasıyla sürünməyə başladım. Fizilliqin ortasında bir mənzərə gördüm. Camışımız ayaq üstə dayanmışdı. Qarının altında balaca balası vardı. İki iri it camışla üz-üzə yatmışdı. Heç bizim kəndlərin itlərinə oxşamırdı. Burunları uzun idi. İkisinin də dili ağzından çıxmışdı. Tez-tez dişlərini camışa qıcıyırdı. Bu vaxt camış buynuzlarını onlara tərəf tuturdu. Amma yerindən tərptənirdi. Başa düşdüm ki, balağı-balasını onlardan qoruyur. Tez sürünə-sürünə atamın yanına qayıtdım və gördüklərimi ona dedim. Atam əl üstü tufəngin çaxmağını geri çəkib irəli cumdu. Birdən tufəng açıldı. Həmin itlərin biri yaralandı. O birisinə isə güllə dəymədi, qaçıb getdi. Ayağından yaralanan da sürüşüb harasa girdi. İkimiz də camışa tərəf yüyürdük. Camış atamı görən kimi

özünü onun üstünə atdı. Başını onun çiyinə qoydu. Gözlərindən leysan kimi yaş axmağa başladı. Atam cibindən yaylığını çıxarıb onun gözlərini sildi. Amma yaş yenə də dayanmadı. Mən ilk dəfə heyvanın insan kimi belə ağladığını görürdüm. Atam bir də onun gözlərini sildi. Üzündən öpdü camışın. Özü də bir neçə dəfə. Onun gözünün yaşı dayandı. Qayıtdı balasının yanına. Onu yalamağa başladı.

Mən atamdan soruşdum ki, o kimin itləri idi? Niyə bura gəlmişdilər?

Atam dedi:

- Oğlum, onlar canavardır. Görmürsən yazıq heyvanın başına nə oyun açıblar. Yazıq heyvan balasını qorumaq üçün bütün gecəni vuruşub. Əgər canavarların birinin dalınca cumsaydı, o biri balağı aparardı. Amma yerindən tərpənmə-yəb. Balasını qarnının altına alıb bir yerdə dayanıb, vuruşub. Gör nə ağıllı heyvandır. (318 söz - *Qaçay Köçərlidən*)

PLAN

1. Camışın itməsi.
2. Nəticəsiz axtarış.
3. Camış və onun balası təhlükədədir.
4. Atəş səsləri itləri qorxudur.
5. Camışın insan kimi ağlaması və minnətdarlığı.
6. Ana məhəbbəti.

BABƏKİN YADİGARİ

Vaxtilə dağlarda Qaya adlı bir çoban qoyun otararmış. Günlərin birində Qaya öz qoyunlarını suvarmaq üçün çeşmə başına gətirdiyi zaman çeşmənin yaxınlığında bir ağlamaq səsi eşidir. O səs Qayanın fikrini məşğul edir, qoyunlarını buraxıb səs gələn tərəfi axtarır və o hiss edir ki, bu səs uşaq səsidir. Çoban bu cür hadisələrə tez-tez təsadüf etmiş, çünki el köçdüyü zaman uşaqların köçdən düşüb qalması çox da təəccüblü iş deyildi. O, daşların arasında təmiz yorğana bürünmüş bir uşaq qoyulduğunu görür. Çoban uşağı arvadının yanına aparır. Arvadı uşağı yorğandan açıb baxdığı zaman onlar uşağın belinə bağlanmış qırmızı bir ipək dəsmal və dəsmalın içində bir qədər qızıl, bir çox qiymətli daşlar olduğunu görürlər. Dəsmalın içində bir kağız da var idi. Bütün bunları gören çoban uşağı karvana yetirmək fikrindən dönmür. O, daş-qaşları, qızılları və kağızı həmin ipək dəsmala sarıyıb balaca bir qutuda gizlədir. Onlar bu sirri heç kəsə bildirməmək üçün kağızı heç kimə oxutmurlar. Onlar uşağın adını Canpolad qoyub böyüdürlər. Uşaq 18 yaşına çatdığı zaman öz Gözəl adında qızlarını da Canpolada veririlər.

İllər keçir. Bir gün axşamçağı Canpoladın qapısı vurulur. Canpolad qapını açdığı zaman qoca bir kişi görür. Canpolad və Gözəl onu çox hörmətlə qarşılayırlar. Qoca onların evində bir müddət yaşayır. Canpolad və Gözəl onu öz ataları kimi sevməyə başlayırlar. Bir gün qoca Canpoladdan "Sən öz atanın kim olduğunu bilmək istəyirsənmi?" - deyər soruşur. Canpolad diqqətlə qocanın üzünə baxır, "yəqin ki, qoca mənim atamdır" deyər qəlbində bir həyəcan başlayır və qocaya sual verir:

- Söylə, qoca, sən mənim atammısan?

- Yox, mən sənin atan deyiləm. Lakin onun kim olduğunu bilirəm. Ancaq çobandan qalan mirası mənə gətirsəniz, atanın kim olduğunu sənə deyərəm.

Naməlum qocanın bu sözündən sonra Canpolad hər yeri axtarır. Nəhayət, odunların altından bir qutu çıxarıb gətirir. Qoca qutunu açıb əvvəlcə kağızı

Canpolada oxuyur və sonra da qiymətli şeyləri ona qaytarıb deyir ki, bunları yaxşı saxlayın. Bunlar gələcək üçün müqəddəs bir mirasdır. Kağızda isə yazılmışdı "Ey bu uşağı tapan insan. Bu uşağın atasını və nəslini məhv etdilər. Bu uşağı böyüdü. O, Babəkin son yadigarı və son övladıdır". (328 söz - *M.S. Ordubadidən*)

PLAN

1. Çobanın tapıntısı.
2. Uşağın bələyindəki qiymətli əşyalar və kağız.
3. Qayanın uşağı oğulluğa götürməsi.
4. Qəfil gələn qonaq.
5. Sirrin açılması.
6. Babəkin son yadigarı.

IX sinif MƏHƏBBƏT OLANDA

Bir gün qapının zəngi çalındı. Açdım. Tanımadığım bir qadınla üz-üzə gəldim. O, çox həyəcanlı görünürdü. Onu içəri dəvət etdim, oturmaq üçün yer göstərdim. Sonra isə:

- Buyurun, mən Sizi dinləyirəm. Mənə görə nə qulluq? - deyər soruşdum.

Qadın söhbətə başlamağa çətinlik çəkirdi, həyəcanlı idi. Dinməzçənə oturmuşdu. Mən də onun həyəcanlı olduğunu görüb tələsmədim. Nəhayət, o dilləndi:

- Bağışlayın, sizi narahat etdim. Bəlkə sonra gəlirəm, - dedi.

- Yox, yox, heç bir narahatçılıq yoxdur. Buyurun, mən sizi dinləyirəm.

Qadın yenə susurdu. Mən onun həyəcanının keçməsi üçün susub durmuşdum. Vaxtdan istifadə edib onu nəzərdən keçirirdim. Ona əllidən artıq yaş vermək olmazdı. Ancaq saçları vaxtından əvvəl ağarmışdı. Gözlərində bir qədər kədər duyulurdu. Nəhayət, qadın dilə gəldi:

- Mən sizin qonşunuzam. Sizdən bir məhəllə o tərəfdə yaşayıram. Dedim yazıçı məsləhəti yaxşı olar. Ona görə də yanınıza gəldim.

- Yaxşı eləmisiniz, - dedim, - axı qonşular gərək bir-birinə həyan olsunlar.

- Mən sizə başağrısı verəcəyəm. Ancaq bir məsləhət almaq üçün öz sirrimi sizə açmaq istəyirdim.

Məni maraq bürüdü, tanımadığım bir qadın mənə nə sirr açar bilərdi? Nə üçün də sirrini məhz mənə açmaq istəyir?

- Buyurun, - dedim.

Qadın sözə başladı:

- Mənim bir yaxın qonşum vardı. Əri müharibəyə getmişdi, cəbhədə həlak oldu, təkcə bir qızları vardı. Atasını müharibəyə gedəndə onun iki yaşı ancaq olardı. Bir ildən sonra qızın anası öldü. Uşaq kimsəsiz qaldı. Yaxın qohumları olmadığı üçün tifili öz yanıma köçürməli oldum. Qız getdikcə mənə isnişdi, məni özünə ana bildi. Böyüdü, ancaq həqiqəti ona deyər bilmədim, dilim gəlmirdi.

Otağa sükut çökdü. Mən sükutu pozmaq istəmədim. Ancaq qadının dərin fikrə getdiyini görəndə soruşdum:

- Nə olub ki? Nə üçün belə narahatsızsınız?

Qadın dərinə köks ötürüb dedi:

- Bu sirri bilən bir qonşum var. Sözümüz çəp gələn kimi məni qorxudur ki, açıb əhvalatı qıza deyəcəyəm

Məsələ aydın idi. Qadın əziyyət çəkirdi. Onun vəziyyətini başa düşürdüm. Buna görə də mən ona təsəlli verib dedim:

- Siz də qonşudan qabaq hər şeyi ona danışın.
- Axı necə deyim? Sonra □ birdən?

Qadın cümləsini bitirməsə də, mən onun nə demək istədiyini bildim.

- Ürəyinizi sıxmayın, - deyə onu sakitləşdirdim. - Əgər o bu vaxtdək sizi özünə ana bilibsə, bundan sonra da biləcək, heç narahat olmayın.

- Doğrudan da, heç bir şey olmaz? - deyə qadın qorxdı, həyəcan və sual dolu nəzərləriylə üzümə baxdı.

- Əlbəttə.

Qadın təşəkkür edib getdi. Ancaq elə bil bütün fikrimi, xəyalımı özü ilə apardı. Onu narahat edən məsələnin nə ilə qurtaracağı məni də düşündürdü.

Yaxşı ki, üç gündən sonra həmin qadın bizə gəldi. Mən sual vermədən o özü söhbətə başladı:

- Dedim. Hər şeyi bir-bir qızıma danışdım. Sən demə, o hamısını bilirmiş. QIZIM başını köksümə qoyub dedi: "Ana, səni narahat edən fikirləri tamam ürəyindən çıxart.-Mehriban ana, mənim üçün hər şeydən əziz və doğma olan gözlərimdə mən qəm-qüssə görmək istəmirəm".

Ananın bu sözləri hər ikimizi kövrəltdi. (440 söz - X.Hasilovadan)

PLAN

1. Həyəcanlı qonaq.
2. Qonağın sirri.
3. Ev yiyəsinin məsləhəti.
4. Ananın sevinci.

BARIŞIQ OLMAYACAQ

Ruslarla növbəti döyüşdə Şeyx Şamilin məğlubiyyəti xəbəri ildırım sürəti ilə onun auluna da çatmışdı. Ancaq döyüşün gedişindən, hadisənin necə baş verdiyindən heç kəsin xəbəri yox idi. Bircə o məlum idi ki, Şamilin oğlu Camaləddin ruslara əsir düşmüşdü. Bu qara xəbər Şamilin həmkəndlilərinin belini qırmış, ürəyini qana boyamışdı.

Sübhədən camaat kəndin qırağındakı qayanın yanına toplaşib yol gözləyirdi. Günortaya yaxın uzaqdan qasid göründü. Hamı onun ətrafına toplaşdı. Məlum oldu ki, Şamil kəndə qayıdır.

Cavanlar meydanda iri bir ocaq qaladılar. Gecədən xeyli keçmiş Şamil gəldi. O, at üstündə məğrur dayanmışdı. Onun sağ qolu boynundan asılmışdı.

Şamilin birinci qarşılayan ağsaqqallar oldu. Onların başında Saleh əfəndi dururdu. Şamil Saleh əfəndinin qoluna girdi. İndi hamının qulağı Saleh əfəndidə idi. Axı gündüzdən toplaşib ona "dərs" vermişdilər ki, Şamilə ruslarla barışmaq haqqında söz açsın. Şamil bunu başa düşdü və heç kəsə imkan vermədən sözə başladı.

- Saleh əfəndi, mən bir şeydən ehtiyat edirəm, - dedi. - Ehtiyat edirəm ki, kimsə mənə barışıq haqqında xahiş edər.

- Onda nə olar ki?

- O zaman o adam ağır cəzalanar. Mən bu dağların oğluyam, mənim gücüm, qüdrətim burdadır, sizdədir. Mən bu torpağı düşməne verə bilmərəm. Düşmən mən hiylə ilə barışıqca can atır. Barışıq bizim üçün məğlubiyyət deməkdir. Kimin dilindən "barışıq" sözünü, xahişini eşitsəm, məndən ağır

cəza alacaq.

Şamil ətrafındakı uşaqları göstərib əlavə etdi:

- Mən ölərəmsə, ardımca belə igidlər gələcək, bu torpağı qoruyacaqlar. Hamı dağılışandan sonra anası Şamilin yanına gəldi, onu bağrına basdı.

- Sənin üçün darıxmışam, ana, südünü mənə halal et.

- Belə oğula kim südünü halal etməz, bala. Sən de görüm uşağın taleyi necə olacaq. Onu öldürməzlər ki?

- Yox, öldürməzlər, barışıq şərti ilə qaytararlar.

Hər ikisi susdu. Uzun sükutdan sonra ana soruşdu:

- Deyirsən, barışıq etsən, nəvəmi sağ-salamat qaytararlar.

- Nəvəni də, bütün əsirləri də buraxarlar. Üstəlik məni Dağıstana sultan təyin edərlər.

Ana Şamilə yalvarmağa başladı:

- Qurbanın olum, barışıq et, balamı qaytarsınlar.

Şamil dəli kimi nəgə çəkdi:

- Ehey, kim var orda. Hamımız eşidin. Anam barışıq rica edir. Bunun üçün o, cəzalanacaqdır.

Bu səsə hamı yuxudan oyandı. Kimsə səsini çıxartmırdı.

Səhər hamı meydana toplaşmışdı. Şamilin üzündən isə qəzəb yağırdı. O dedi:

- Camaat, dünən mən söylədim ki, kim məndən barışıq etməyi rica etsə, o cəzalanacaq. Gecə mənim anam bu xahişlə mənə müraciət etdi. Mən sözümün üstündə dururam və onu cəzalandıracağam.

Ananı meydana çağırıdılar. İki cavan oğlan hazır dayanmışdı. Hamı heyrat içində Şamildən imdad gözləyirdi. Ana Şamilə nəşə demək istəyirdi ki, o imkan vermədi.

- Yaxşı oğul həmişə anasının cəzasını çəkməlidir. Ona görə də mənə 100 zopa vurun.

Şamil köynəyini çıxarıb vurmağı əmr etdi. Fərraşlar dalbadal zərbə endirirdilər. Ana yerində inildəyirdi, elə bil bu zərbələr onun kürəyinə dəyirdi. 100 zərbə tamam oldu. Şamil köynəyini geyindi və var səsi ilə bağırırdı:

- Barışıq olmayacaq!

Sonra yaxındakı atının belinə sıçradı və "haydı yürüşə!" - dedi.

Meydandakılar dağıldı. Ana isə əllərini haqqın dərgahına qaldıraraq dua edirdi.

- Əziz allah, oğlumun haqq işinə kömək et! Onu və dəstəsini öz amanında saxla!" (473 söz - Əli Səməddindən)

PLAN

1. Şeyx Şamilin məğlubiyyəti.
2. Camaatın narahatlığı.
3. Şamilin hər şeyi əvvəlcədən duyması.
4. Ana ilə oğulun görüşü.
5. Ananın xahişi.
6. Şamilin qəzəbi
7. Şamilin qərarı
8. Ananın duası

Tərtib edən:

CİNNAZ ƏLİYEVƏ,
pedaqoji elmlər namizədi

Baş redaktor əvəzi:

Vaqif ALKƏRƏMOV

Məsul katib:

Fuad MƏMMƏDOV

Şöbə redaktorları:

Akif MƏMMƏDOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

Redaksiya heyəti:

Atəş ABDULLAYEV
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Bəşir ƏHMƏDOV
Tofiq HACIYEV
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Xeyrulla MƏMMƏDOV
Şəmistan MİKAYILOV
Bəkir NƏBİYEV
Yusif SEYİDOV

Ünvanımız:

Bakı-10, Dilərə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 608.
Telefonlar: 98-55-33, 93-06-09

Kağız formatı 70x108 1/16. Uçot nəşr vərəqi 4,5. Şerti çap vərəqi 6,3.
Sifariş 2661. Tiraj 1300.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində
qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191. Lisenziya V 236.

«Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi» jurnalı redaksiyasının kom-
pyuterində yığılıb səhifələnməmiş, «Azərbaycan» nəşriyyatının mətbəəsində
çap olunmuşdur.

Qiyməti razılaşma yolu ilə
(Abunə üçün 5000 manat)

Indeks: 1012